

TÁNCKÍSÉRŐ HANGSZEREK

A népi hangszereket ismertető nemzetközi és hazai szakirodalom, így Sárosi Bálint szakkönyvei is a *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente* szerkesztői, Ernst Emsheimer és Stockmann által kidolgozott hat fő szempontot követik: terminológia, ergológia és készítőtechnika, zenei adottságok és játéktechnika, funkció, hangszertörténet és elterjedtség.²⁵⁵ A munkám címében megjelölt földrajzi és műfaji behatárolás (erdélyi népi tánczene) nem teszi szükségessé mindezek részletes áttekintését. Ezért ebben a fejezetben az erdélyi magyarság körében a néprajzi gyűjtések idején megtalálható, illetve történeti adatok alapján az ezt megelőző időszakban ismert hangszerek közül csupán azokról lesz szó, amelyekről adatokkal kimutatható, hogy a folklórgyűjtések időszakában vagy korábban *tánckíséret*hez (is) használatosak voltak.

A hangszerek organológiai leírására, a megszólaltatás technikai részleteire nem tértek ki, erre nézve magyar vonatkozásban Sárosi Bálint összefoglalásai, a román népzene tekintetében Tiberiu Alexandru monográfiája nyújt eligazítást.²⁵⁶ A hangszer- és hangszernév-történetből is csak annyi adatot vontam be, amennyit elegendőnek tartottam annak jelzésére, hogy a hangszerek világméretű vándorlásában milyen irányból érkezhettek az erdélyi magyarsághoz az egyes hangszerek, mely időszakokban, és a társadalom milyen szintjein voltak használatban.

A tánckísérő hangszerek áttekintésénél a nemzetközileg elismert rendszerezést, illetve annak Sárosi által a magyar hangszerkészletre alkalmazott elveit tekintettem irányadónak, amelynek alapjait Mahillon rakta le a 19. század végén, majd Sachs és Hornbostel, illetve később Dräger fejlesztett tovább.²⁵⁷ Ennek értelmében a hangszerek idiofon, membranofon, chordofon, aerofon kategóriákba sorolva mutatom be. A megszólaltatás módja szerint való további osztályozás pontosan a tánckísérő funkcióból adódóan nehézségekbe ütközik, hiszen például a bőgő húrjait egyes vidékeken a lassú táncokban a vonó szőrével (dörzsöléssel) szólaltatják meg, a gyorsabbakban pedig következetesen pengetik vagy ütik. Máskor a bőgő testét tenyérral ütik, ami alkalmilag az idiofonok közé utalja ezt a hangszert, tehát a megszólaltatás változatos gyakorlata megnehezíti az ismert elméleti rendszerezéshez való igazodást.

²⁵⁵ Emsheimer, Ernst – Stockmann, Erich 1967. 8.

²⁵⁶ Alexandru, Tiberiu 1956; Sárosi Bálint 1967, 1973a, 1976, 1998.

²⁵⁷ Mahillon, Victor-Charles 1880, 1897; Hornbostel, Erick Moritz von – Sachs, Curt 1914; Dräger, Hans Heinz 1948.

Ugyancsak a népzenei használatból adódóan külön értelmezést igényel a *kontra*, amelyet a népi tánczene közönsége és előadói helyenként önálló hangszernek tartanak, s így neveznek, függetlenül attól, hogy hegedű, brácsa vagy mindkettőtől eltérő méretű házi készítésű hangszer átalakításából hozták-e létre. Ezt az is megerősíti, hogy a dallamjátszó hegedűt gyakran *prímának* nevezik, ami nyilván az együttest vezető hegedűjátékos, a *prímás* nevének visszavetítése a hangszerre. Hasonlóképpen az ütőgardon, akkor is, ha alakra csellószerű vagy valódi gordonka átalakításából jön létre, következetes ütőként való használata miatt külön hangszerként tárgyalandó.

A népzenei szakterminológiában az *ütőgardon* elnevezést azért tartom megfelelőbbnek, mint a *gardont*, mert utóbbit Erdélyben számtalan helyen a nagy- és/vagy a kisbőgő megnevezésére használják (*gordon* formában is).

A népzenei gyakorlatban a gyári kis- és nagybőgőt, vagy a kettő közötti méretre készített házi készítésű basszushangszert a használat szempontjából a legtöbb esetben nem különböztetik meg, gyakran terminológiailag sem, ezért külön hangszerként való ismertetésük nem indokolt. Az ellenszólamjátszásig differenciált gordonkajátékkal, amely a városi cigányzenére jellemző, az erdélyi falusi hangszeregyüttesek körében nem találkoztam, ezért a gordonkának, mint a bőgőtől eltérő hangszernek a külön tárgyalása témánk esetében szintén indokolatlan.

Idiofon hangszerek

Alkalmi ritmuskeltő eszközök

Alkalmi ritmuskeltő eszközök használatára vagy rögtönzött (előre meg nem tervezett) táncalkalmakkor került sor vagy olyan közösségek körében, amelyeknek anyagi, földrajzi vagy társadalmi okokból nem állt módjukban tánczene szolgáltatására szakosodott hangszerjátékosokat alkalmazni. Így elsősorban az uradalmi cselédség, a tanyasiak, pásztorok, szegényebb sorsú cigányok, gyermekek multságain alkalmaztak ilyen eszközöket, amelyek szerepét lakberendezési tárgyak, evő- vagy ivóeszközök stb. láthatták el.²⁵⁸

Ilyen alkalmi ritmuskeltést örökített meg Tinódi Lantos Sebestyén egyik verssora is 1548-ban („Két rossz tálat ők zörgetnek, szöknek, tombolnak”), illetve Orbán Balázs illusztrációja, amely Csíkszentimre határában táborozó sátoros cigányok multságát ábrázolja. (A 123. oldalon látható 22. kép részlet a 220. oldalon található 66. képből).²⁵⁹

²⁵⁸ Martin György 1967. 144; Sárosi Bálint 1973a 11–15; 1998. 8–11; István Lajos 1994.

²⁵⁹ Orbán Balázs 1868–1873 II 48–49.

22. kép. Edényt ritmushangszerként használó sátoros cigánygyermek.
Alcsík, 1860-as évek.

Doromb

Az idiofon hangszerek közül szükségmegoldásból a dorombot szokták tánckísérethez használni. Ázsiában és Óceániában bambuszból készítik, néhol a sámánok használják hangjuk elváltoztatására. Európai előfordulása a 14. század végéig vezethető vissza. Az alpesi országokban népi udvarlási hangszer.²⁶⁰ Régen a magyar nyelvterületen is mindenféle közkézen forgott, például a 19. század közepén Nyitra vidékén kedvelt hangszerként említik.²⁶¹ Egy, a 19. században a Torontál megyei Óteleken feljegyzett gyermekjátékdal szövege dorombkészítő cigányok emlékét őrzi:

Jönnek, mennek a cigányok
A széna murvába,
Hárman ülnek egy kis lovon,
Dorombot csinálnak.²⁶²

Századokkal korábbi erdélyi előfordulását néhány korabeli adat őrzi. A marosvásárhelyi városi levéltárban fennmaradt egyik 1635-ös feljegyzés szerint: „[Katha]

²⁶⁰ BRZL I. 460.

²⁶¹ Kelecsényi József 1854. 207.

²⁶² Kiss Áron 1891. 381. Ennek változatát, továbbá más, dorombbal kapcsolatos irodalmi adatokat közöl Sárosi Bálint 1998. 19.

enneke[m] kett penzt ada, hogy eo neki dorombot vegyek”. Kolozsvár város 1725-ös törvénykezési jegyzőkönyvében pedig: „Biró Martzi az Sátorban lopás[na]k vétkéb[en] akarta magát elegjiteni, ott tekeregvén sok údólkig a’ kezénis tapasztaltatván egy kötés Doromb; Azert a’ mi verettetest kapott, magha lévén ok adoja, szenvedgje fajdalmát”.²⁶³

A magyar néprajzi tájak közül a 20. század végére leginkább Moldvából van gazdagabb adatsor a doromb széleskörű használatára, nők körében is. Kiváló dorombjátékos volt Klézsén Lőrincz Györgyné Hodorog Luca (szül. 1920), akitől sikerült felgyűjteni a Szeret terén élő magyarság táncdallamainak dorombon játszott változatait. A hangszer néhány más vidéken való előfordulását is jelzi a szakirodalom.²⁶⁴ Valószínűleg sokkal nagyobb területen ismert volt, de mivel nem tartották jelentős hangszernek, adatolása hiányos.

A nyelvtörténeteszek feltevése szerint a hangszer neve lehet magyar fejlemény a többféle rokonjelentésű, hangutánzó eredetű *dorombol* igéből, de a *doromblya* és más nyelvjárási változatok szláv közvetítéssel a német nyelvből (*Trommel*) kerülhetek hozzánk.²⁶⁵ A moldvai magyarok körében a román *drâmba* hatására *drembának* is nevezték például Klézsén, ahol *guzsalyasban* (fonóban) használták, ha nem sikerült *szültüst* (furulyást) hívni, vagy akkor, ha a lányok még csak magukban voltak, s táncolni akartak.²⁶⁶ Az északi csángók körében később a szájharmonika (Szabófalván *muzikuca*, Kelgyesten *muzsikaska*) vette át ezt a szerepet.²⁶⁷

Figyelembe kell azt is venni, hogy a *doromb* szó Erdély egyes részein nem az idiofon fémdorombot jelentette, hanem a fűzfahéjból, hagyma-, uborka- vagy töklevelszárból készített, egyetlen dunnyogó hang megszólaltatására alkalmas, valójában nyelvcsip típusú gyermekjátékhangszert.²⁶⁸ Gyermekkoromban, az 1950-es években, Székelykeresztúron helybeli nagyobb gyermekektől tanultam magam is ennek készítését, játékos használatát. Korondon az ilyen típusú hangszereket jellemzően *figónak* nevezték a gyermekek.²⁶⁹ Az alföldi Nagysárrétről ismert pásztordoromb vagy duruzsoló is áldoromb, nem idiofon hangszer.²⁷⁰ Így abban sem lehetünk biztosak, hogy a szilágysági Kraszna határában található *Doromb-kert* nevű dűlő az igazi dorombról kapta a nevét.²⁷¹

²⁶³ EMSzT II. 467.

²⁶⁴ Matyi István 1999. 239: Szilágyság; ÚMTSz I. 1007: Felsőszentmihály, Gyergyó vidéke, Körösjánosfalva, Köröstárkány, Nagyszalonta.

²⁶⁵ TESz I. 663.

²⁶⁶ Gazda József [1993] 69.

²⁶⁷ Pávai István mgy: Szabófalva; Gazda József [1993] 70: Kelgyest.

²⁶⁸ Pávai István mgy: Székelykeresztúr.

²⁶⁹ István Lajos 1994. 8, 11–14, 17.

²⁷⁰ Sárosi Bálint 1998. 93–94.

²⁷¹ Petri Mór 1901–1904 III 713.

Membranofon hangszerek

Dob

Az ősi sámán hit szertartásaihoz tartozó eszközként a magyar táltosok körében is használatos lehetett a dob, mint a hiedelem szerint varázserővel bíró kultikus tárgy,²⁷² de tánckísérő szerepkörben a folklórgyűjtések időszakában csak ütőgardonnal helyettesítve találjuk meg az erdélyi népi tánczenében, ha nem számítjuk ide a fúvós- és könnyűzenekarokkal való keveredés révén újabban a falusi tánczenében is megjelenő dobokat. Vargyas Lajos szerint: „Föltehető, hogy a régi magyarság igen fejlett dobzenéjének maradványa él tovább ebben a kíséretfajtában”.²⁷³ A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára *dob* szavunkat hangutánzó eredetűnek ítéli meg, s elveti az iráni, mongol és török származtatást. Szabédi László latin–magyar összehasonlító hang- és alaktanában a *dobot* 'két végén bőrrel bevont hangzó-cső'-nek értelmezi, s így a latin *tubus* 'cső', *tuba* 'hangcső' megfelelőjének véli.²⁷⁴

A moldvai magyar falvakban egy egyszerűbb kisdob vagy kézidob használata helyenként a *hejgetés* nevű téli napfordulós szokással kapcsolatos, máskor a helyi zenei önellátás hívta életre. Trunk faluban a rosta egyik felére feszítettek ki állatbőrt, amelyet fapálcával szólaltattak meg. Ezzel kísérték kisebb táncmulatságok alkalmával (*táncguzsalyas*) valamilyen dallamhangszert (furulya, koboz, szájharmonika) egyszerű parasztemberek (nemhivatásos népzeneészek).

23. kép. Hejgetéshez és alkalmi tánckíséretre használt, házi készítésű kézidobok Csík (Moldva).²⁷⁵

²⁷² Diószegi Vilmos 1973. 69–71.

²⁷³ Vargyas Lajos 1990b 175.

²⁷⁴ TESz I. 650; Szabédi László 1974. 163.

²⁷⁵ A somoskai származású, Budapesten lakó Benke Grátzy tulajdona.

Megbízható, idős adatközlők emlékezete szerint a 20. század első felében, legalább-bis a magyarok táncmulatságán muzsikáló hivatásos cigányzenészek, Moldvában még nem használták a dobot. Megjelenése a többségi románság polgárosultabb rétegeire volt jellemző, elsősorban a hagyományos zenélési formákat felváltó fúvószenekarok hangszereként, például a Szeret bal partján fekvő cigányzenész faluban, Bacsojban. Később a fúvós és vonós-kobzos zenekarok alkalmilag tetszőleges kombinációban keveredtek, s ezekben a kevert együttesekben a dob is gyakran szerepet kapott, hiszen használatát egyszerűbb volt elsajátítani, mint a különböző fúvóshangszerek játék-módját. Ezért Moldvában újabban a magyar és a román népi tánczenében fölbukkan a fúvószenekari nagydob, amelynek felső részére cintányért erősítenek (24. kép). A dobot és a cintányért egy vastagabb és egy vékonyabb ütővel szólaltatják meg. Az így létrejövő váltakozó hangzás az ütőgardonhoz hasonló, esztam-szerű ritmikai hatást vált ki (lásd a 163. oldalon).

24. kép. Nagydob cintányérral. Bacsoj (Moldva, Szeret bal partja).²⁷⁶

²⁷⁶ A somoskai származású, Budapesten lakó Benke Grátzy tulajdona.

Az előző kissé bővített változatában kisdob is van a nagydob és a cintányér mellett. A még fejlett változatban már lábpedállal szólaltatják meg a nagydobot (25. kép). Ezt a kombinált hangszert a katolikus magyaroknak muzsikáló ortodox cigányzenészek románul *jaznak*, vagy *jasnak* nevezik (ejtsd: *zsász*, illetve *zsász*), mert a könnyűzenekarok révén terjedt el.

A fúvószenekari nagydob a Székelyföldön is megjelent olyan vidékeken, ahol a helyi *rezesbanda* megtanulta a lakodalmi és tánczenei repertoárt, s alkalmilag, módosabb lakodalmak esetén átvette a vonószekar szerepét (26. kép). A bonyolultabb dzsesszdob-felszerelés pedig a hagyományos zenélési formákat felváltó, nem állandósult összetételű modernebb zenekarokban jelenik meg.

25. kép. a) Nagydob, kisdob, cintányér; b) Pedálos nagydob, kisdob, cintányér.
Redojé (Moldva, Szeret jobb partja)

26. kép. Lakodalmat is muzsikáló falusi fívószenekar
Csíkmadaras (Felcsík), 1926 körül

27. kép. Nem hagyományos összetételű falusi cigányzenekar
Ákosfalva (Alsó-Nyárád mente), 1970–80-as évek

28. kép. Nem hagyományos összetételű, falusi magyar zenészekből álló zenekar Csíkrákos (Felcsík), 1973

Chordofon hangszerek

Citera

Erdélyben a legelterjedtebb pengetős hangszer a citera, amely a 20. században a Kárpát-medence szinte minden magyarlakta tájára eljutott. Keleten évezredek óta használtak citerafajtákat – kínai *cseng*, *csin*; japán *koto*, *szó*²⁷⁷ –, a mai, nálunk ismert fogólapos citera azonban nem keleti eredetű, hanem a 17. század óta ismert alpesi *Kratz-Zither* leszármazottja, akárcsak a svéd *hummel* és a norvég *langleik*. Sárosi Bálint szerint a hangszer az első világháborúig fokozatosan hatolt be nyugat felől a Csíki medencéig.²⁷⁸

Citera elnevezésű hangszer természetesen a korábbi évszázadokban ismert volt Erdélyben, hiszen egy 1554-es összeírás citerást említ a szilágysági Hadadon, 1592-ben

²⁷⁷ Kárpáti János 1981. 104, 124.

²⁷⁸ Sárosi Bálint 1973a 37; 1983.

pedig „Zabo Istuan vyzi Az feyedelem Cittrasytt Postan, 8 Louan Tordara”, a *Cziteras* személynév pedig már 1677-ben előfordul Mezőmadarason.²⁷⁹ Figyelembe kell venni azonban, hogy a korábban ezzel a névvel több hangszerfajta is illettek, így bár néha valóban pengetős hangszert jelent, több 16–17. századi magyar nyelvemlékekben a *cithara* a hegedű megnevezéseként szerepel.²⁸⁰ Ennek emléke őrződött meg az erdélyi román népnyelvben, amely a hegedűt a mai napig *ceterának* (ejtsd: csétyéra) mondja. Ugyanakkor a pengetős citerát a (*țitera, țitoarea, citura*) nem annyira Erdélyben, mint inkább Bákó, Szucsáva, Ploiești és Bukarest környékén használták a románok.²⁸¹ Helyenként román patak- és dűlőnevek is képződtek Citera (ejtsd: csityéra) néven, amelyek régiségüknél fogva jobban őrzik az eredeti, „magyarosabb” szóalakot.²⁸²

A *citera* szó egyébként egy ógörög líratípus, a *khitara* nevéből ered, amely a latin *cithara* közvetítésével több európai hangszernek lett névadója, így a *gitárnak*,²⁸³ valamint a francia *cithre*, illetve az olasz *cetera* elnevezésű ciszterféléknek.

Egyfajta új citeradivattra utal Orbán Balázs az 1860-as években: „Etéden van egy sehol sem láttam ősi hangszer a *Timbora*, ez egy hosszú lant négy hurral, és gitarszerű hang-osztálylyal, melyel igen szép, remegve panaszos hangokat lehet kihozni; a húrokat tollal pengetik. E lehetett régi harci dalnokaink hangszere, s a most tökéletesített *cytherának* ősatyja”.²⁸⁴

A timboráról Orbán Balázs nyomán a Pallas Lexikon tudósít az Etéd címszónál, majd annak pótkötete nyújt részletesebb leírást: „Timbora, így neveznek a Székelyföldön, különösen Etéden egy népies hangszert. Három 80 cm hosszú és 10 cm széles, éllel összeenyvezett falapból áll, mely alsó nyitott felével egy szilárd készülletű is súlyánál fogva mozdulatlanul a földhöz tapadó asztalon nyugszik, s felső lapján a rezonancia végett fillér nagyságú két nyílás van. A fedő felső lap egyik végén hat fakuleshoz ugyanannyi rézhúr van felhúzva. A hangszer felhangolása nem diapazon szerinti, hanem a játzó hallása szerint hol magasabban, hol mélyebben történik. Az eredetiség abban rejlik, hogy a hangok kifogása csak három húron történik, a bal kéz hüvelykujja alá helyezett, tompán hegyezett lúd-tollszárral, míg a jobb kéz hasonlóan tollszárral pengeti a húrokat. A másik három húrt az ujj nem érinti, s ezek egy hangot alkotnak, adják az akkordban a basszust, a többi három az akkordnak megfelelően van hangolva. Természetes, hogy csak olyan darabok játszhatók a hangszeren, melyek

²⁷⁹ EMSzT I. 385.

²⁸⁰ Avasi Béla 1985; Király Péter 1987. 29–31, 34–38.

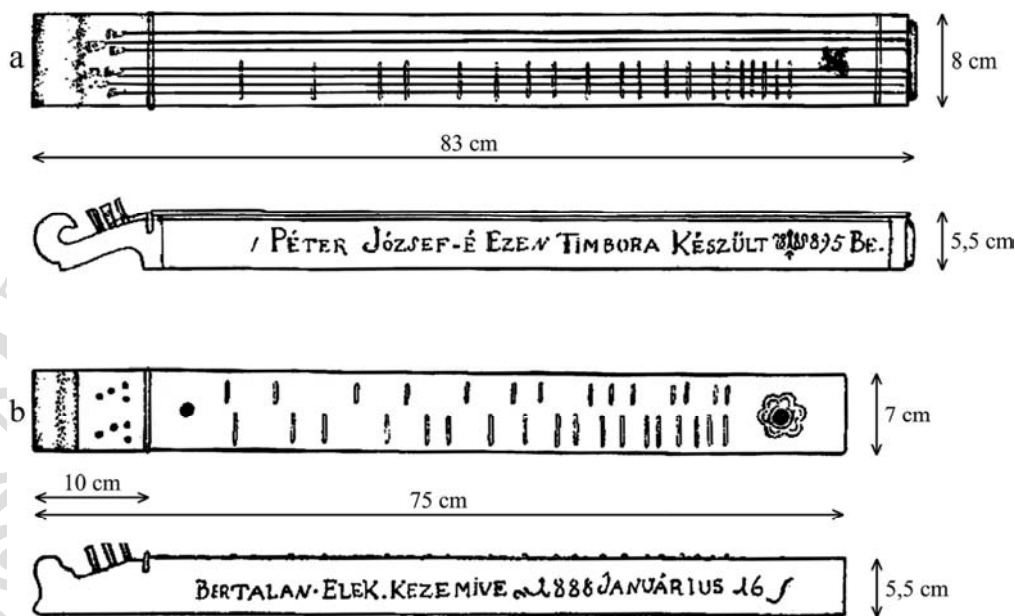
²⁸¹ Alexandru, Tiberiu 1956. 123, 126; Petri Mór 1901–1904 IV 836.

²⁸² Tagányi Károly – Réthy László – Pokoly József 1901 I 13; Petri Mór 1901–1904 IV 836.

²⁸³ Brazíliában viszont a városi népzenezők által használt, az általánosan egyező hangolású gitárt *violának*, az öt duplahúros, kisebb méretű gitárt pedig *violának* nevezik (Corrêa de Azevedo, Luis-Heitor 1957. 123).

²⁸⁴ Orbán Balázs I 145. Második kiemelés tőlem (P. I.).

a meglévő hangnemben vannak írva, vagy legalább transzponálva”.²⁸⁵ Egy példánya a 19–20. század fordulóján megtalálható volt a kolozsvári Táj- és Néprajzi Múzeumban. Röviden Malonyay is említést tesz róla: „Etéd községben maradt meg a régi hangszer, a timbora (nem tambura). Egész Erdélyben csak itt”.²⁸⁶

29. kép. Két timbora felül- és oldalnézetből. Etéd (Udvarhelyszék)
 a) 1895; b) 1888. Gagyi László rajza nyomán

Az 1920-as években még „sok etédinek volt ilyen hangszere, és némelyek majdnem versenyszerűen igyekeztek játszani, muzsikálni rajta. Nyári estéken a kapuk előtti padokra csoportosan kiülve, a timborák hangja mellett daloltak az ifjak a késő esti órákig, amikor aztán a legények énekszóval búcsúztak a leányoktól, és hazatértek. Télen a kórusok (fonók) voltak hangosak a timborakísérettel felhangzó énekektől”.²⁸⁷

A citerának a magyar nyelvterület keleti részén való elterjedtsége szempontjából érdekes, hogy Wichmann északi-csángó szótárában is előfordul ez a szó, 'citera, Zither' jelentésben (Szabófalva, 1907),²⁸⁸ s hogy a citerára ma is több Szeret menti

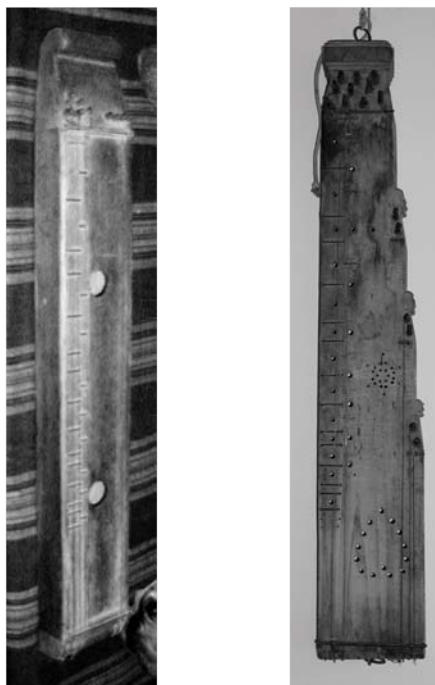
²⁸⁵ Pallas Nagy Lexikona XVIII 729. Ugyancsak Orbán Balázs hatására vette bele az ősínek gondolt timborát Jókai Mór *Bálványos* című regénye *Esküvő a „napnál” fejezetébe* (Lásd Jókai 69. jegyzetét).

²⁸⁶ Semayer Vilibald 1902. 148; Malonyay Dezső 1907–1922 II 3.

²⁸⁷ Gagyi László 1978. 84–86.

²⁸⁸ Wichmann, Yrjö 1936. 158.

faluban emlékeznek a moldvai magyarok. Ugyanakkor a hangszer későbbi (1939), Brassó irányából Moldva (Bogdánfalva) felé való terjedésére is van adat.²⁸⁹ Tény, hogy a citera a 20. század utolsó harmadában Erdélyben, a Gyimesektől Szilágyságig húzódó területen elszórtan sok helyen előfordul,²⁹⁰ s elterjedtsége a Székelyföldön számottevőbb.²⁹¹

30. kép. Székelyföldi citerák.

a) Zabola (Felső-Háromszék); b) Gagy (Keresztúr vidéke)²⁹²

²⁸⁹ Kós Károly 1949/1997. 81.

²⁹⁰ A citera gazdag előfordulásáról ad számot a romániai magyar népzene kutatás a Szilágyságtól nyugatra és észak-nyugatra fekvő Nyírköz, Kraszna köz és Szamosköz vidékéről (Petkes József 1978. 27: Csedreg, Dabolc, Dobra, Egri, Józsefháza, Kökényesd, Krasznabéltek, Mikola, Óvári, Pusztadaróc, Szaniszló, Vetés stb.), továbbá a bihari területekről (Borbély Gábor 1979).

²⁹¹ Néhány citerára vonatkozó előfordulási adat az erdélyi magyarság köréből: Zoltán Aladár 1973. 1019: Gyergyószárhegy; Almási István 1979. 15: Szilágyság; Király Zoltán mgy: Etéd, Küsmöd; Főriss Csilla 1994: Szer; Piroska József 1996: Küsmöd; Gáspár Attila 1999. 242: Kisdoba, Kraszna, Nagydoba, Sarmaság, Szilágycseh, Szilágyperecsen, Szilágysámson; Tamás Margit 2001: Lövete; Pávai István mgy: Ajnád, Csernátfalva, Csíkmenaság, Gagy, Etéd, Gyergyóalfalu, Gyergyócsomafalva, Gyergyóújfalu, Gyimesfelsőlok, Hidegségpataka, Kalotaszentkirály, Korond, Méra, Mezőbánd, Mezőpanit, Mezősámsond, Mikháza.

²⁹² a) A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Zabolai Székely gyűjteményéből. b) A szerző magángyűjteményéből.

Cimbalom

A cimbalom a fogólap nélküli laposciterák családjába tartozik. Őse a 13. század közepétől jelzett, faütőkkel megszólaltatott perzsa *szantur*. Ezen a néven maradt fenn örmény és grúz területen is. A 14. században különböző elnevezésekkel már európai forrásokban is fölbukkan. A népzenei gyakorlatban Svájctól Ukrajnáig napjainkban is használják. Pengetős formája, a *pszaltérium*, a *Septuaginta* fordításaiban jelenik meg a héber *nebel* megfelelőjeként. Az araboknál *qanun* néven ismert. Számos európai változata van (csuvas-cseremisiz *küszle*, észt *kannel*, finn *kantele*, lett *kokle*, orosz *guzli* stb.). A hangszer és az elnevezés kettős eredete a cimbalom esetében is nyilvánvaló: a görög népzenehez használatos *szanturi* pengetős hangszer, míg az antik *kymbalom* orgiasztikus kultuszokban használt cintányérféle volt. Ennek nevéből származik a latin *cymbalum*, majd több európai hangszernev, így például a billentyűs *cembalo* és a magyar *cimbalom* is.²⁹³

Az 1596 óta megjelenő, erre a hangszerre utaló foglalkozás, majd személynév sűrűbb előfordulása nem jelenti azt, hogy a cimbalom hajdanában elterjedtebb volt a népi tánczenében, mivel az idevonatkozó írásos emlékek többnyire nemesi vagy fejedelmi szolgálatban levő zenészekről szólnak.²⁹⁴ Ugyancsak nem lehet pontosan tudni, hogy a 18. században épült kerelőszentpáli Haller-kastély kőfaragványán fennmaradt, fegyverek, síp és trombita mellett látható cimbalom kizárólag a hadizenében volt-e használatos vagy a korabeli fegyvertáncok kísérezenejében is szerepet kapott. Orbán Balázs vélekedése szerint sírkőről van szó, s az álló, nemesi öltözetű emberalak, akinek széttárt lábai között helyezkednek el a fegyverek és a hangszerek, harcos és egyben zenész lehetett.²⁹⁵

A városi cigányzenekarokban a 18. század végétől kezdve a cimbalom is állandó szerepet kapott. Megjelenéséről legendák is keletkeztek. Horváth István hangszerkészítő, József főherceg udvari szállítója írja 1896-ban: „Öreg cigányoktól hallottam, hogy egy névtelen cigány, nem lévén más hangszere, kihuzta az asztalfiókját, azt felhurozta aczélhurokkal és megvolt az első magyar czimbalom”.²⁹⁶

Havasalföldön a 19. század végén vált népszerűvé a magyartól eltérő, román hangolású kiscimbalom, majd onnan terjedt Olténia és Moldva irányába, fokozatosan visszaszorítva a kobozt.²⁹⁷

A cimbalom elterjedési területe Erdélyben korlátozottabb a citeráénál, ugyanakkor jóval nagyobb a kobozénál. A 19. század második felében a Barcaságban a koboz mel-

²⁹³ BRZL I. 334, 374; II. 268, 370; III. 161, 167; Rajeczky Benjamin 1985; Vikár 1984. 19, 26.

²⁹⁴ EMSzT I. 1181–1182.

²⁹⁵ Orbán Balázs V 34.

²⁹⁶ Markó Miklós 1896. 129.

²⁹⁷ Sárosi Bálint 1971. 61; Alexandru, Tiberiu 1956. 98.

lett cimbalmot is használtak.²⁹⁸ Az 1882-ben született Pulika Péter gyergyóújfalusi cimbalmos visszaemlékezése szerint: mikor 11 éves korában (1893) kontrázni kezdett „nem kótista, csak naturista” édesapja mellett, annak zenekarában már akkor is volt cimbalmos, de Csíkban a cimbalom használata még nem volt jellemző, csak az első világháború után kezdett elterjedni.²⁹⁹ Az utóbbi évtizedekben még több gyergyói településen használták magyarok és cigányzenészek egyaránt. Csíkban kisebb mértékben honosodott meg,³⁰⁰ inkább a városi típusú cigányzenekar iránti igény növekedésével összefüggésben jelent meg helyenként, viszont Háromszéken, Erdővidéken,³⁰¹ és Udvarhelyszéken³⁰² nagyobb gyakorisággal fordul elő.

31. kép. Kiscimbalmon játszó cigányzenész
Galambod (Marosszéki Mezőség)

²⁹⁸ Orbán Balázs VI. 147: Hétfalu.

²⁹⁹ Dincsér Oszkár 1943. 7, 11–12.

³⁰⁰ Pávai István mgy: Csíkkozmás, Csíkszentdomokos, Kászonaltíz, Ditró, Gődüic, Gyergyóremete, Gyergyóújfalu, Kilyénfalva, Marosfalva; Fodor Ferenc 1995. 114: Kilyénfalva.

³⁰¹ Sárosi Bálint 1980b 19, 28: Bereck; Pávai István mgy: Bélafalva, Csernáton, Dálnok, Kézdiálbis, Kézdimartonos, Nagyajta, Ozsdola, Szárzajta, Zágón.

³⁰² Lajtha László 1955. 11: Kőrispatak; Almási István – Herța, Iosif 1970. 93–94: Felsőboldogfalva; Tamás Margit 2001. 16–19: Homoródújfalu, Lövéte; Pávai István mgy: Alsó- és Felsősófalva, Betfalva, Bikafalva, Bögöz, Csehétfalva, Csekefalva, Kecsetkisfalud, Korond, Kőrispatak, Rugonfalva, Siklód, Siménfalva, Székelyszenterzsébet, Vargyas, Zetelaka.

32. kép. Cimbalmos cigányzenész. Felsősfalva (Sóvidék)

33. kép. Cimbalmos cigányasszony. Csíkszentdomokos (Felcsík).

34. kép. Cimbalmos cigányzenész. Kerelőszentpál (Közép-Maros mente)

A 19–20. század fordulóján a kibédi forgatós táncban „főképpen a cimbalom uralkodik” – írja Seprődi.³⁰³ Egy Marosszéken följegyzett korabeli szentgericei vőfélyversben is megtaláljuk:

*Nosza, Laci koma, cimbalmod zendüljön.*³⁰⁴

A forgatós táncok fő elterjedési területein, Marosszéken és a Felső-Maros vidékén a népi tánczenéből szinte elmaradhatatlan,³⁰⁵ Gyergyóban is elég gyakori, és – úgy tűnik – nem a városi cigányzenekarok hatására terjedt el. Dél-Erdélyben és a Mezőségen jóval ritkább, a Kis-Szamos menti falvakban muzsikáló bonchidai zenészeknél honosodott meg valamennyire,³⁰⁶ akik Járdányi adatközlőjét, az esztényi magyar

³⁰³ Seprődi János 1974. 147.

³⁰⁴ Gál Kálmán 1895. 395.

³⁰⁵ Herțea, Iosif – Almási István 1970. 87: Makfalva; Nagy Ödön 1980. 194: Havad; Pávai István mgy: Ákosfalva, Galambod, Gernyeszeg, Erdőszentgyörgy, Kibéd, Makfalva, Magyarbölkény, Magyaró, Magyarpéterlaka, Marosjára, Marosvécs, Mezőcsávás, Mezőfele, Nyárádselye, Póka, Tancs, Torboszló, Vajdaszentivány, Vajola.

³⁰⁶ Kallós Zoltán 1964. 236. Virágvolgyi Márta 1991. 12–13. Pávai mgy.

prímást, Csoma Ferencet is gyakran kísérték.³⁰⁷ Régen a Szilágyságban is kedveltebb volt,³⁰⁸ s az onnan észak-nyugatra eső krasznaközi, szamosközi területeken már állandó hangszere a falusi cigányzenekarnak is.³⁰⁹

Lajtha László szerint a 19. században gyakoribb volt a cimbalomhasználat, amíg kiscimbalom volt divatban. A Schunda-féle pedálcimbalom elterjedésével szerepe csökkent,³¹⁰ ami természetes, hiszen utóbbi beszerzése költségesebb, házi előállítására nagyobb szaktudást igényel, s szállítása is nehézségek elé állította a falusi zenészeket, akiknek lakodalmak alkalmával gyakran kellett utcán vonulva, templomtérén stb. muzsikálni.

Az erdélyi népzeneben a cimbalom általában nem akkordkíséretet, hanem dallamot játszik, még akkor is, ha egy-egy dallamhangot terccel, szexttel, kvinttel kettőz, illetve sajátos ritmikái átalakítással szólaltatja meg azt (Gyergyó, Sóvidék, Marosszék, Felső-Maros vidéke).

23. kotta. „Korcsos”. Galambod (Marosszéki Mezőség).³¹¹

³⁰⁷ Demény Piroska mgy. Lásd még Almási István 2001. 265, 268.

³⁰⁸ Almási István 1979. 16.

³⁰⁹ Pávai István mgy: Krasznabélték, Hirip, Erdőd, Szamoskrassó, Ombod.

³¹⁰ Lajtha László 1962/1992. 154.

³¹¹ Cimbalom: Bogányi András, magyarcigány, 55 éves. Gyűjtötte és lejegyezte: Pávai István. Felvétel: 1983. VI. 23. Póka (Felső-Maros vidéke). Háromhúros kontra: gyorsdűvő. A felvételen a cimbalom mellett hegedű is játssza a dallamot. Első közlés: Pávai István 1993a 66 sz.. Típuszám: 13.014.0/1. A dallamcsaládról lásd Pávai István 1984.

Ezt a sajátosságot már az 1940-es években megfigyelte Lajtha László: „Falusi cimbalmos sohasem játszik kizárólag harmóniát. Inkább csak egy-két hanggal jelzi valahogyan, de három más főszerepben excellál:

1. vagy a primással együtt játssza az improvizált, sajátmaga díszítette és figurálta dallamot (ebben mutatkozik egyénisége és fantáziája),
2. vagy ellenpontoszerű motívumokkal tűzdeli ki szólamát, vagy
3. ritmikus hangrepetícióval, esetleg ugrásokkal telíti a hangzást...

Kizárólag harmóniát csak a már városi jobb cigányzenekarokban nevelkedett, vagy működött cimbalmos játszik...

...A falusi bandák közül nem egy ismeri már az effajta harmonizálást. Amint azonban azt kértem, hogy ne így játsszanak, hanem úgy, ahogy a régiek szoktak volt lakodalomban, vagy táncmulatságon... a cimbalmos ... a puhán »csúsztatott« verős, tág, ezüstös fényű harmóniák helyett belekapott a kemény, inkább száraz, kopogósan »kivert« melódiajátzásba, vagy a fentebb leírt formulák használatába”³¹²

Körülbelül Lajtha kőrispataki gyűjtésével egyidőben, a Borsa völgyében muzsikáló esztényi Csoma Ferenc bandájáról Járdányi Pál is hasonló megállapítást tett: „A cimbalmos elég egyszerűen, inkább csak a dallamot pöngette, kissé cifrázva, de akkordokat ritkán szöve bele”³¹³

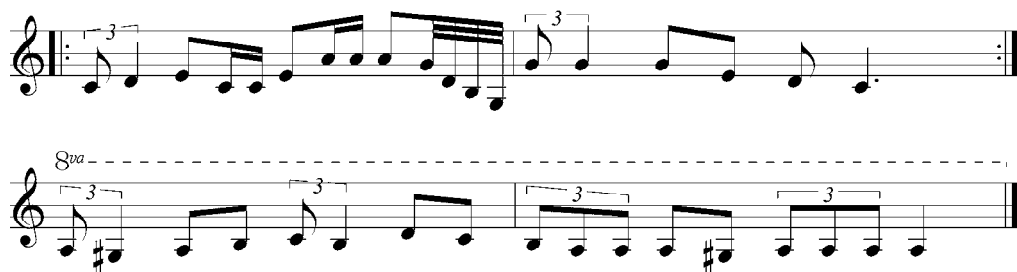
Erről a kérdésről így vallott nekem az 1910-ben született Ivácsony Barát Ádán (sic!), gyergyóremetei magyar földműves zenész 1985-ben: „Páros hangokat üttem ... én rendszeren cimbalmoztam nótát ki ... me az szebb, mind[ha] csak félhangot üt a cimbalom [értsd: akkordokkal kísér], az ojan, mindha egy félszekség vóna... Rendszeren kisegittésre ütök ... s akkor kisegitti a primást.”

24. kotta. „Gábor Ignácé” (lassú csárdás). Marosfalu (Gyergyó).³¹⁴

³¹² Lajtha László 1955. 7–8.

³¹³ Járdányi Pál 1943b. 8.

³¹⁴ Cimbalom: Balla Márton, magyar, sz. 1926. Gyűjtötte és lejegyezte: Pávai István. Felvétel: 1981. IX. 8. Marosfalu (Gyergyóújfalu). A hangfógó nélküli cimbalom egyfolytában zengő hangjait nem jelöltem. Első közlés: Pávai István 1993a 126. sz. Változat: Bándy Mária – Vámszer Géza 1937. 54.

Ezzel szemben a Kis-Szamos völgyében muzsikáló bonchidai zenészeknél és Szatmárban az akkordkíséret az általános, ami nyilvánvalóan a városi cigányzene hatásának tudható be.³¹⁵

Szintén Lajthától tudjuk, hogy régen nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is általános lehetett a harmóniamentes, tehát kíséroritmus-formulákat sem használó cimbalmozás, hiszen itt-ott nyomokban megtalálható: „Emlékszem egy nógrádi bandára... A cimbalmosnak nyakbavetős cimbalma volt; kemény verőivel verte a húrokat, kemény, kopogós, megcsörrenő hangja ki-kihangzott a bandából. Rendszerint a dallamot játszotta, de hang-repetícióval, másképpen díszítve, másképpen körülírva, másképpen játszotta, mint akár a hegedű, akár a klarinét”.³¹⁶

A dallamot játszó hegedű és cimbalom együtthangzása heterofonikus hatást eredményez (108. kotta, továbbá 234. oldal 40. kotta).

Koboz

A régi pengetős hangszerek közül a koboz háromszáz évvel ezelőtt még igen elterjedt lehetett az akkori Magyarországon, s ennek alapján feltételezhetjük, hogy Erdélyben is. Szepsi Csombor Márton 1620-ban Kassán kiadott *Europica Varietas* című nyugat-európai útleírásában olvashatjuk: „Catalonia (Chalons[-sur-Marne]) az ő nyelvükön Schalon, szép város... Háltam Argentína felől való külső városban, az *Szélmalom* nevű vendégfogadóban, ahol igen kedves és csendes szállásom volt, csak szintén az gazdaasszony hon lévén. Midőn pedig az vacsorához ültem volna, igen keserves kobzolást hallék, mely engem nem tudom ha megvigasztala vagy inkább megkeserite. Nem hallottam volt Danckától fogván minden utaimban kobzot ez hely kívül. Kérdém azért az gazdaasszonyt, ha fizetésünkre ez kobzos eljönne-e szállásunkra? Az asszony szolgáját bocsátván az hegedűsökkel egyetemben az kobzost elhivatá. Én midőn ez szokatlan muzsikán csudálkoznám, az kobzos kérde, ha láttam volna-e valaha oly

³¹⁵ Sárosi Bálint 1971. 192–193; 1973a: 47.

³¹⁶ Lajtha László 1955. 3.

vigasztaló szerszámot? Kinek én felelvén mondék: Nem az koboznak csudáalom formáját és hangját, hanem azon csudálkozom, hogy noha immár sok országokon és tartományokon általjötem, mindazonáltal sehol ez városon kívül ily muzsikát nem láthattam, hazámban pedig még csak az gyermekek is azt pengetik. Ő erről diskurálván, miért hogy Galliának is csak szintén ez egy városában vagyon ususa, ilyen okot adta, hogy midőn amaz fene ellenség, az Attila, kiről az historikusok írnak ez városnak mezején (kinek most is vitézeinek testéből rakott halominak helyét mutogatják) megverettetett volna, sok számtalan kobzosokat (mert táborában bőségesen voltak) összeállatott és nagy keservesen sirattatta meg az megholtaknak keserves állapotát.”³¹⁷

Korábbi erdélyi előfordulását – egyéb hangszerek mellett – egy 1649-ben kiadott tiltó rendelet igazolja: „Az penig, ki hegedül, cimbalmol, kobzol, lantol, sípol vagy háznál vagy korcsmán vasárnap, és ha rajtakapják, tőle az hegedűt elveszik és a földhöz verik, és magát is az kalickába teszik”.³¹⁸ Barcasági százsz falvakban muzsikáló székely kobzosokra is van adat.³¹⁹ Személynévként Erdélyből 1597 és 1696 között többször előfordul, főleg Kolozsváron, de Magyarborosbocsárdon és Szőkefalván is. 1638-ban „ez az süueges Ianos egjkor monda hogj haza megie(n) el hozza az eő kobzát s el mene egjkor oda jöue az kobozzal | Haliám hogi kerkedet volna Cziszar Dani hogi az kobzotis el uettek az süuegestül az hátához uertek.” (Marosvásárhelyi levéltári adat). Kemény János 1657–1659 közötti, tatárországi fogsága alatt írt önéletírásában olvashatjuk: „Munkácson azért vagy harmadnapig vígan lakánk Balling fejedelemszszony ott lételekor, osztja vala az táncot, s járja is vala, kobzát is elővette, kinek az akkori időben leghíresebb mestere vala”. A 18. században koboz formájú edényeket is említenek, például Marosszentkirályon.³²⁰

A koboz több évszázaddal korábbi előfordulásának igazolásával viszont az a nehézség merül fel, hogy a koboz hangszernév gyakori szereplése nem feltétlenül a ma ismert hangszert jelenthette minden esetben. Annyi bizonyos, hogy a 19. század elején már (kis)bőgő jelentése (is) volt.³²¹ A 19. század második felében ezen a tájon már csak Hétfaluból említi Orbán Balázs („*kobza* = lant vagy gitareszerű hangszer”),³²² itt viszont a 20. század harmadik harmadáig használták. Az utolsó tatrangi kobzos néhány évtizede hunyt el. Moldvában még előfordul 8 húrral (tulajdonképpen 4 kettőzött húrral), *G-g d-d A-a d-d* vagy más hangolásban.³²³

³¹⁷ Szepsi Csombor Márton 1620/1943. 144.

³¹⁸ Sárosi Bálint 1971. 54.

³¹⁹ Szabolesi Bence 1959. 115.

³²⁰ EMSzT VII. 17.

³²¹ Lásd a Mátray Gábortól idézett mondatot a 157. oldalon.

³²² Orbán Balázs VI. 147.

³²³ MNA I. 28; Pávai István mgy, Zakariás Attila mgy.

Érdekes, hogy hasonló hangolása van (kettőzések nélkül) a törökök *kemençe* nevű térdhegedűjének: *g d' a' d'*.³²⁴ Román népzenei hangszerként *cobza* néven Moldvában, Havasalföldön és Dél-Erdély egyes részein fordul elő. Az ukránok is *kobzának* nevezik.³²⁵

A *koboz* név a török nyelvekben általános, a magyarba talán kun-besnyő közvetítéssel jutott be.³²⁶ Az oszmán-török *kopuz* viszont hosszúnyakú lantféle, akárcsak a Közép-Ázsiából Kínába került változata, a *hou-pu-ssu*. A kazak és karakalpak *kobiz*, a tatár *kubiz* vonós hangszer, a baskír *kubizon* pedig doromb. A nálunk is meghonosodott rövid nyakú, hátratört kulcsszekrényű koboz tulajdonképpen a perzsa *barbatból* kialakított és a 17. századtól kezdve az egész arab-izlám területen elterjedt *ud* leszármazottja. Névváltozata *uti* formában a görög népzeneben is fennmaradt. Távolkeleti rokonai: a kínai *pi-pá*, a japán *biwa*, a vietnami *ti-ba*. Bizánccon keresztül kerülhetett hozzánk. Nyugat-Európában *gitarra morisca* és *mandora* néven tűnik föl először a 12–13. században, majd kb. száz évvel később Spanyolországban az *udból* kialakul a lant. Ez utóbbi nyugatról terjed felénk a 15. században, az énekmondók hangszerként.³²⁷ A lant népi tánczenében való használatáról nem találtam megbízható adatokat, de számos 16–17. századi külföldi táncgyűjteményben találunk magyar vonatkozású lantdarabot.³²⁸

A Barcaságban és Moldvában a kobozt általában kísérophangszerként használták, amelyen ritmizált akkordokat, akkordfelbontásokat szólaltattak meg, így szerepe hasonló volt a vonós kontrához (lásd a 150. oldalon). Szerényebb táncalkalmakkor, főleg magyar kobzosok esetében előfordult, hogy dallamjátszásra használták. Természetesen ilyenkor is hozzápengették a dallamjátszó húrhoz a többi üres húrt vagy a többi húron is lefogott hangokat. Emiatt a dallamvonal kissé rejtve marad, nehezebb kihámozni a több húr egybezengető szövedékéből. Ezért találjuk Rajeczky Benjamin közlésében (25. kotta *a*) sor) a Szeret menti falvakban közismert *magyaros* tánc oktav terjedelmű dallamát mindössze tetrachord keretben lejegyezve, amelyről Rajeczky is megjegyzi, hogy nem más, mint „egyetlen motívum ismételtetése”.³²⁹

Újrahallgatva a Rajeczky által közölt kotta hangfelvételét, azt tapasztaltam, hogy a lejegyző az erősebben zengő húrt vélte dallamjátszó húrnak, ezért abból próbálta kihámozni az egyszerűsített dallamvázat. Valójában azonban a dallam vándorol egyik húrról a másikra, miközben a többi (pillanatnyilag nem dallamjátszó) húr is zeng.

³²⁴ Bartók Béla 1937. 509.

³²⁵ Alexandru, Tiberiu 1956. 106; TMI. 28. További adatokhoz lásd: Hankóczi Gyula 1988; Kobzos Kiss Tamás 2001; Fábri Géza 2008; Horváth Gyula 2011.

³²⁶ TESz II. 509.

³²⁷ BRZL II. 385–387; III. 122, 559; Darvas Gábor 1975. 61; Farmer 1943. 35–66; Kárpáti János 1981: 13. kép; Szabolcsi Bence 1979. 132, 135; SZTZL 1965. I. 184; II. 302, 308; III. 493, 535, 748.

³²⁸ Ezek részletes jegyzékét összefoglalja: Domokos Mária 1990. 475–480.

³²⁹ Rajeczky Benjamin (szerk.) 1972. 33.

Ezért ennek figyelembevételével jegyeztem le a felvételt a 25. kotta *b)* sorában, a *c)* kottasorban pedig a *b)* alapján rekonstruáltam az oktávterjedelmű dallam vázát, elhagyva a dallamhoz nem tartozó, csak hangzásdúsításként hozzápengetett hangokat. A *c)*-t összevetve a *serény magyaros* furulyán játszott változatával (26. kotta), látható, hogy ugyanarról a dallamról van szó.

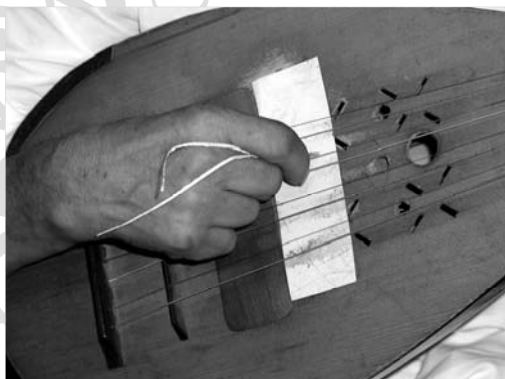
25. kotta. Magyaros. Lujzikalagor (Moldva, Szeret jobb partja).³³⁰

The image shows a musical score for three parts: a, b, and c. Part a is the melody in treble clef, marked 'Giusto'. Part b is the bass line in bass clef, marked with a tempo of quarter note = 147. Part c is a reconstructed version of the melody in treble clef. The score is in 2/4 time and consists of two systems of three staves each.

³³⁰ Koboz: Gyöngyös György, magyar, sz. 1905. Lujzikalagor. Gyűjtő: Kallós Zoltán, 1965. ZTI AP 933ob. Lejegyezte: Pávai István.

26. kotta. *Serény magyaros. Klézse (Moldva, Szeret jobb partja).*³³¹

♩ = 158

35. kép. Többnyire katolikus magyaroknak muzsikáló, görögkeleti vallású román cigány kobzos hangszere, a bal- és jobbkéztartás részleteivel
*Redojé (Moldva, Szeret jobb partja).*³³²

³³¹ Furulya: Benke Pap Ferenc, magyar, 70 éves. Gyűjtötte és lejegyezte: Pávai István. Felvétel: 1978. V. 17. Klézse (Moldva). Első közlés: Pávai István 1993a 18 sz.. Típuszám: 16.098.0/2. Változatok: Seres András – Szabó Csaba 1991. 49. sz.

³³² Păun Vasile, sz. 1937, Redojé (Moldva). Pávai István felvétele, 2002. VII. 15. Tamásfalva (Moldva).

36. kép. Katolikus magyaroknak is muzsikáló, görögkeleti vallású román cigány kobzos. Bacsoj (Moldva, Szeret bal partja).³³³

Hegedű

A mai európai vonóshangszerek őseiről először 10. századi arab forrásokban történik említés *rebab*, majd *rebec* formában. Az iszlám elterjedésével a bizánci birodalmon keresztül juthattak Európába, miután Ázsiában már szétterjedtek Kínától Jáváig.³³⁴ A. W. Ambros 19. századi zene-történész a hegedű megjelenését tájainkon II. Endre szentföldi hadjáratával hozta kapcsolatba.³³⁵ Más vélemény szerint a kelta *chrott*ából alakultak ki a későbbi vonósok.³³⁶

A hegedűt Erdélyben Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvei említik 1568-ban: „Egy szép Tyukmonyom [tyúktójásom] vagion vgy kellene az hegedohoz wthnom hogy vgian meg kondulna”. Ennél korábbi, 1453-as, szintén kolozsvári adatot idéz a Történelmi Tár, a Hegedűs személynévre: „Hegedes mehalne”.³³⁷ A személynévként való előfordulás a 16. századtól egyre növekvő számot mutat. Elterjedtségét az is jelzi, hogy később földrajzi névként is előfordul: a Belső-Szolnok megyei Retteg határában

³³³ Chilimbar Ion (sz. 1925, Korbászka, Moldva). Pávai István felvétele, 2001. VIII. 20.

³³⁴ BRZL III. 190–191.

³³⁵ Réthei Prikkel Marián 1924. 44.

³³⁶ SZTZL 1965. III. 624.

³³⁷ EMSZT V. 1, 3.

1643-ban, majd 1767-ben említenek az oklevelek egy *Hegedű tó* nevű állóvizet, 1761-ben pedig a szilágysági Varsolcon *Hegedűs* nevű telket.³³⁸

A *hegedű* szó eredete tisztázatlan,³³⁹ korábban egyaránt jelenthetett vonós vagy pengetős hangszert. Míg a Teleki-kódexben (1525–1531) „david kyral mend az enekloeckel a hegedoet vonza vala”, Meliusz Juhász Péternél (1565) „David veszi vala az kinort, az az hegeduet és az ue kezeuel veri, pengeti vala az hurát”.³⁴⁰ Comenius szerint is (1673) a hegedűt „vonóval vonták és pengetővel pengették”.³⁴¹ Hogy egy névvel illetett két különböző, vagy kétféleképpen megszólaltatott ugyanazon hangszerről van-e szó, azt egyéb adatok hiányában utólag nem lehet eldönteni. A köznyelv ugyanis régen, akárcsak ma, gyakran pontatlanul, a külső forma alapján nevezi meg a hangszereket (lásd fennebb a furulya és a tilinka esetében). A német népies szóhasználatban például a gitárt *pengetett hegedűnek* (zupfgeige) mondják.³⁴² Az eset azért is érdekes, mert Erdélyből már viszonylag korán van írott adat vonóra: „Demeter deak valamikeppen az orrat fel zwra Menihart deaknak az hegedeo vonoúal”, Kolozsvár, 1599); a pengetett hegedűt pedig még a 18. század végén is említik (Haller Zsuzsa levéltára, Oláhcsesztve, 1771): „kedves sogar Uram láttam a hegedű hürt most is úgy tuga pengetni mind ennek előtte 30 esztendőkel”.³⁴³

1628-ban egy magyar hegedűssel kapcsolatban írják, hogy nem tud magyar hegedűn játszani „hanem a német hegedűn tudja csak vonni”.³⁴⁴ Egy 1683-as freyburgi röpirat leírásában a magyar hegedű téglalap alakú, a hangszekrény a nyakkal egy darabból van faragva, a hangolókulcsok pedig merőlegesek a has síkjára. A maival azonos formájú olasz hegedű Krakó irányából terjedt felénk, ezért korábban lengyel hegedűnek nevezték.³⁴⁵ A 18. század második felében Erdélyben bécsi és lipcsei hegedűről is beszélnek.³⁴⁶ A régies típus, amely a középkori fidula leszármazottja, különböző változatokban ma is használatos Délkelet-Európa egyes részein és Anatóliában (bolgár *gadulka*, krétai *lira*, török *hegit*),³⁴⁷ s nálunk még él a csernátfalusi népi emléktanyagban, mint a nagyapák hajdani hangszere.³⁴⁸ A 15. századból szerb hegedűre is van adat.³⁴⁹

³³⁸ Kádár József 1900–1903 V 531–532; Petri Mór 1901–1904 IV 761.

³³⁹ TESz II. 82; a sumér, török stb. eredeztetési kísérleteket összefoglalja Gábry György 1983.

³⁴⁰ Viski Károly 1943. 44.

³⁴¹ Ferenczi Ilona 1990. 143.

³⁴² TMI. 660.

³⁴³ EMSzT V. 2, 4.

³⁴⁴ Papp Géza 1990a 455.

³⁴⁵ Bartalus István 1882a 11–12.

³⁴⁶ EMSzT V. 2.

³⁴⁷ Sárosi Bálint 1971. 190; 1973a 51.

³⁴⁸ Pávai István mgy, 1986. IX. 1. Adatközlő: György Istvánné Papp Margit, sz. 1925.

³⁴⁹ Dolinescu, Elisabeta 1965. 271.

37. kép. Magyar cigány prímás. Gagy (Keresztúr vidéke)

38. kép. Magyar prímás. Magyar szovát (Belső-Mezőség)

39. kép. Magyar cigány prímás. Bánffyhunyad (Kalotaszeg)

40. kép. Magyar cigány prímás. Méra (Kalotaszeg)

41. kép. Magyar cigány primás. Csíkszentdomokos (Felcsík)

A dallamhangszerek közül a hegedű elsődleges fontosságú a népi tánczenében minden magyar lakta tájon, ezért *muzsikaszó* alatt elsősorban hegedű vagy hegedű vezette együttes zenéjét értik, illetve maga a hangszer elnevezése lett a *muzsika* vagy *mozsika*, a zenészé pedig a *muzsikás* vagy *mozsikás* szó.³⁵⁰

A 'hegedű' értelmű *muzsika* megnevezésre 1794-ből van egy nagyenyedi adat a Dobolyi család leveleiben: „Szolga Biro Korponai Vram ... azt mondá hogy menjek-el musikálni, de én azt felelvén hogy nintsen hegedűm, mivel ... zálogba vetettem, töllem el-mentek hogy mástol kérjenek számomra musikát”.³⁵¹

Moldvában *hedegünek*, *muzsikának*³⁵² vagy *cinigének* mondják:

Húzza *cinigész* a nótát,
Forogva, szél fújja fotát.
(*Lakatos Demeter: Csángú tánc*)

³⁵⁰ Dincser Oszkár 1943. 6; Fodor Ferenc 1995. 162. ÚMTSz I. 705.

³⁵¹ EMSzT V 1–2.

³⁵² Lásd a 229. oldalon idézett lézpedi népdalrészletet.

A román népzeneben is közkedvelt, Moldvában *scripcă*, Dobrudzsában *țibulcă*, Havasalföldön *lăută*,³⁵³ Olténiában és Dél-Erdélyben *diblă*, Biharban *higheghe* és Erdélyben *ceteră* vagy *teceră* néven. A gyimesi hegedűsök a hangzás dúsítása végett a fogólap alá egy ötödik, a' hangolású „hankhúr”-t szerelnek. Ugyanilyen rendeltetéssel a Déli-Kárpátok egyes tájain muzsikáló román hegedűsök is egy vagy több ilyen húrral egészítik ki hangszerük húrkészletét.

42. kép. Románcigány hegedűs. Vedeá (Nyugat-Havasalföld)

Franz Joseph Sulzer már a 18. században találkozott Ypszilanti Sándor havasalföldi fanarióta uralkodó (1774–1782) udvarában a *sine-keman* nevű, négy játszó- és négy rezgőhúrral ellátott török karhegedűvel. Így valószínű, hogy ezen az úton honosodott meg a helyi népzeneben az ilyenfajta húrozás. Raouf Yekta Bey, török kutató szerint a fennmaradt törökországi *sine-kemanok* közül a legrégebbiek bécsi gyártmányúak, ami a hangszer európai eredetére enged következtetni.³⁵⁴ Ezzel szemben John Playford azt állította (1661), hogy a korabeli európai vonósokon (*viola bastarda*, *viola d'amore*, *baryton* stb.) található rezonáló (aliquot-) húrok az iszlám zenéből származnak.³⁵⁵ A fentiekén kívül aliquot húrokat találunk például a norvég népi hegedűn, a *hardingfelen*, valamint a hindu vonós és pengetős hangszerek egy részén: *dilruba*, *szarangí*, *szitár*, *vina*.³⁵⁶

³⁵³ 2002-ben hallottam ormánsági román anyanyelvű „beás” cigányzenészek egymás közötti anyanyelvű társalgásában a havasalföldivel egyező *lăută* megnevezést.

³⁵⁴ Alexandru, Tiberiu 1957/1978. 205–208.

³⁵⁵ BRZL I. 37.

³⁵⁶ Rowley, Gill 1981. 85; SzTZL 1965. II. 204.

Miután a jelen fejezet rövidebb változata megjelent nyomtatásban 1989-ben,³⁵⁷ Szőcs István kolozsvári irodalomtudós levélben volt szíves néhány kiegészítést közölni velem az aliquot-húrok erdélyi magyar népzenei előfordulásával kapcsolatban: „Kb. 25 évvel ezelőtt egy télen, az Alsó-Fehér megyei [Magyar]becse faluban, egy főnóban láttam ilyen hangszert. Kb. 25 cm széles, 40–45 hosszú lehetett, téglalap alakú, fekete szurtos, a legény úgy játszott rajta, mint általában a falusi brácsások, úgyszólván teljesen függőleges irányba húzogatta a vonót. Nagy zengés-zörgés kísérte a dallamot, nem számoltam meg, de több durva drót húrja volt, mint a citera rezgő húrjai, meghatározhatatlan hangolásúaknak tűntek. Akkoriban nem is tudtam, hogy az ilyesmi figyelemreméltó is lehet, úgy képzeltem, valami helyi barkács-hangszer. Sok évvel később meséltem Sárosi Bálintnak, ő mondta, valami rebabszerűség lehetett, s hogy érdeklődjem még róla. Sajnos hiába kérdezgettem még [Magyar]becében tanítókodott személyeknél, nem figyeltek fel ilyesmire. Szórványosan, máshonnan jutottam kissé bizonytalan, de hihető adatokhoz. A legtöbbet mondó számomra: Gellért Pál hangszerkészítő-asztalos (született 1898-ban Almásmálomban, Bethlen mellett, meghalt pár éve Kolozsvárt) mesélte érdeklődésemre, hogy valaha látott ilyen zengőhúros hegedűket, sőt akkoriban tudott is valakit, aki ilyeneket gyártott, vagy javított. Ám úgy vettem észre, ő sem tulajdonított akkoriban sok figyelmet neki, mert szintén valami paraszti kontármunkának tartotta, gondolom (mondani ilyent nem mondott azért)”.

Kontra

A hegedű azonban nemcsak dallamhangszer, fontos ritmikai és harmóniai feladatot lát el a tánckíséretben, ha kontraként használják. Ezt a szerepet brácsa is betöltheti (például a Szilágyságban, Kalotaszegen, a Sajó mentén stb.), a lényeg az, hogy leginkább a két vastagabb húron kettősfogások szólaljanak meg (a továbbiakban *kéthúros kontra*), biztosítva a tánchoz szükséges ritmikai alapot. A kontrát, kontrázást legkorábban a freyburgi röpirat írja le 1683-ban, majd a 18. században megjelenő, uraknak muzsikáló cigányzenekarokban, Cinka Panna és Barna Mihály bandájában említik. Ekkortájt falusi használatáról is van adat, amint azt megtudhatjuk Gvadányi József 1765-ben írt, *Badalai dolgok* című verses elbeszéléséből.³⁵⁸

Felállt mindjárt Putyu egy székre, gatyába,
Egy kis rövid szárú pipa volt szájába
Alig volt húsz szál szőr az ő vonójába.
Kontrahássa vala egy rongyos gubába.

³⁵⁷ Pávai István 1989.

³⁵⁸ Bartalus István 1882a 12; Sárosi Bálint 1971. 56, 65, 68.

A Bethlen család keresdi levéltárában bukkan fel az első erdélyi kontrásra vonatkozó feljegyzés (Betlenszentmiklós, 1767): „En vagyok Hegedűs, vagyis Contrás Társa Rádúj Gyurkánok”. Talán ugyancsak kontrásra utal az Eszterházy–Mikó levéltár egyik adata (1796, Mocs): „Gitzi Jósi nevezetű Czigány másodmagával Hegedűlt”. 1843-ban Názánfalván „ki fogadták ujj paraszt Jobbágy Grékuj Iosit minden héten vasárnapokon musikalni egy melléje meg kívántató Kontorassal”.³⁵⁹ (A falubeli legények táncbéli verekedésére vonatkozó vallomás részlete.) Kontrás családnévre a Szilágyságból van adat.³⁶⁰ Egy 19. század közepe táján keletkezett népköltői leírás Háromszéken (Sepsiszékbén) említ tánc alá muzsikáló cigány klarinétost, akinek játékához a fia *kontorál*.³⁶¹

43. kép. Kéthúros kontrázás hegedűn. Csíkrákos (Felcsík)

A 20. századi gyűjtések tanúsága szerint Erdély és a Partium területén kéthúros kontrakíséret társult a hegedűn játszott táncdallamhoz a Krasznaközben, a Szilágyságban, néha Kalotaszegen, a Kis-Szamos völgyében, Gyergyó és Csík vidékén, Udvarhelyszék nyugati részein (Keresztúr vidékén).³⁶² Szórványosan a moldvai magya-

³⁵⁹ EMSzT V. 2–3; VII. 188.

³⁶⁰ Petri Mór, dr. 1901–1904. V. 795.

³⁶¹ Részletesebben lásd a 184. oldaltól kezdődő *Klarinét* alfejezetben idézett verset, s az ahhoz tartozó jegyzetet.

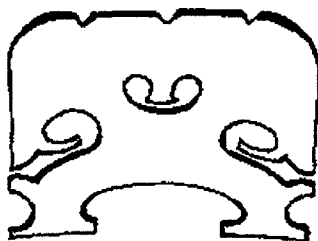
³⁶² Pávai István 1993a 34, 55j, 61, 87, 103j, 127j, 133–135, 171j sz.; Dincsér Oszkár 1943. Csíkborszo, Csíkpálfalva, Csíkszentdomokos, Csíkszentmihály, Csíktaploca, Gyergyóújfalu, Gyimesbükk, Gyimesközéplak; Kallós Zoltán – Martin György 1985. I. Bonchida; Imets mgy: Csíkszentdomokos; Lajtha László 1955. Kőrispatak; Almási István 1979. 21, 48, 96, 242: Szilágysámsón; Pávai István mgy: Alsóboldogfalva, Aranyosrákos, Csíkrákos, Erdőd, Erdőszentgyörgy, Gyergyóditró, Gyergyóremete, Kolozsnagyida, Krasznabétek, Madarász, Marosjára, Szamoskrassó. Tamás Margit 2001. a 16 és 18. oldalon említ homoródalmási, oklándi és lövétei *kontorást*, másnéven *szekundást*, de nem derül ki, hogy ez háromhúros kontrást jelent-e vagy csupán kéthúros kontrázásra adat.

roknak muzsikáló ortodox cigányzenészek körében is találkoztam kéthúros kontrázással (Redojé, Szeret jobb partja). Használata nem része az általános gyakorlatnak, erre rendszerint akkor kerül sor, ha nincs jelen a kíséret alapját képező koboz vagy kiscimbalom, illetve ha túl sok vagy túl erős dallamhangszerhez (pl. szaxofon) gyenge a kíséret.

Egész Erdélyben általános gyakorlat viszont, hogy két primás esetén, ha a másodprimás nem ismer egy-egy dallamot, kontrázásba vált át. Ugyanezt teszi, ha a kontrás vagy brácsás húrja elszakad, s a zenélést folytatni kell.

Ha a kéthúros kontrából kettő van jelen az együttesben, az egyik rendszerint hegedű, a másik brácsa. Gyakorlottabb zenészeknél, a városi cigányzene hatására igyekeznek úgy beosztani a fogásokat „keresztfogásokkal”, hogy egymást kiegészítve, lehetőleg teljes hármashangzatok szólaljanak meg.

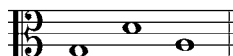
A kéthúros kontránál jóval gyakrabban használt Erdélyben (helyenként Erdélyen kívül is) a *háromhúros kontra*, amelynek húrtartó lábát egyenesre vágják, így a húrok egy síkban helyezkednek el, s a három húr egyszerre szólal meg. Erőteljes hangzásához az is hozzájárul, hogy gyakran készítenek hozzá házilag, a gyárinál rövidebb és vastagabb vonót (*nyírettyűt*).

44. kép. Háromhúros kontra húrtartó lába

Speciális húrozása, amelyet néha *zsidóstim*nek is neveznek a cigányzenészek, nem a brácsa, hanem a hegedű hangolásából kiindulva, annak három mélyebb húrját használja, azzal a különbséggel, hogy az *a'*-húrt *g*-vel helyettesítik, amelyet *a*-ra hangolnak. Így tulajdonképpen az *a'* húr egy oktávval mélyebbre transzponálódik, s így a három húr együttes meghúzásával szűkfekvésű hármashangzatok szólaltathatók meg rajta:

27. kotta. A háromhúros kontra leggyakoribb hangolásmódja

Amint a háromhúros kontra fogástáblázatán is látszik (47. kép), elméletileg igen sokféle hangzat megszólaltatható rajta, a gyakorlatban viszont a lehetőségek kihasználása a helyi hagyománytól függően igen változó, de semmiképpen nem közelíti meg az elméletileg lehetséges akkordok számát. A legtöbb akkord esetében nem alkalmaznak többféle fordítást, viszont ezek bármelyikének előnybe részesítése nem harmóniai indíttatású, hanem egyszerűen a kényelmet szolgálja. Egyes tájakon (pl. Erdélyi Hegyalja) mindössze 4–5 dúrakkordot használnak.

A régiesebb területeken (Mezőség, Maros–Küküllők vidéke) is a dúrakkord a gyakori, néhány szeptimakkorddal kiegészülve. A városi cigányzenekarok gyakorlatát követni próbáló, moll akkordokat és funkciós harmonizálást alkalmazó kontrások viszonylag későn jelentek meg (például Kalotaszegen, a Felső-Maros és a Sajó völgyében), s korábbi felvételekkel dokumentálható, hogy régen itt is az egyszerű dallamkövető dúros harmonizálást használták.³⁶³

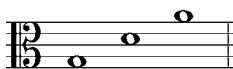
A háromhúros kontrának ritkán olyan változata is előfordul, amelynél a középső húr egy oktávval mélyebbre hangolják, pontosabban egy brácsa c-húr hangolnak d-re (Marosoroszfalu, Görgényoroszfalu, Magyarpalatka, Méra, Gyalu):

28. kotta. A háromhúros kontra kivételes hangolása
Felső-Maros mente, Belső-Mezőség, Kalotaszeg

Előfordul, néha következetesen, néha húrhiány miatt a hegedű három mélyebb, vagy a brácsa három magasabb húrjának hangolásával teljesen egyező megoldás is (*kiskontra*, *prímkontra*), amely esetben az akkordok többsége tágfekvésű lesz (Magyarózd, Selymesilosva, Bonyha, Csávás):

29. kotta. Háromhúros kontra kivételes hangolása
Felső-Vízmellék, Szilágyság

Feltételezhető, hogy a háromhúros brácsa leggyakoribb hangolásának (152. oldal, 27. kotta) ez volt az előzménye.

A Sajó mentén és a Kelet-Mezőség északi területein muzsikáló kolozsnagyidai származású zenészeknél fordul elő az a ritka megoldás, hogy a négyhúros brácsán a

³⁶³ Pávai István 1979–1980.

húrtartó lábat egyenesre vágják, a háromhúros kontra hangolási elvének megfelelően mindkét magasabb húrt egy-egy oktávval mélyebbre hangolják, vagyis a *d'* és *a'* húrok helyett *c* és *g* húrokat szerelnek fel, amelyeket *d*-re, illetve *a*-ra hangolnak:

30. kotta. Egy síkban fekvő húrokkal felszerelt négyhúros brácsa hangolása
Sajó vidéke

A háromhúros kontra a Székelyföldet kivéve Erdély magyaralkta területeinek nagyobb részén megtalálható: Szilágyság, Kalotaszeg, Mezőség, a Maros–Küküllők vidéke, a Felső-Maros vidéke.³⁶⁴ A Székelyföldön belül csak a Homoród menti Abásfalván és az erdővidéki Vargyason bukkant fel.³⁶⁵ Figyelemre méltó ez a szélesebb elterjedtség, hiszen a hangszer széki felfedezése óta elsősorban a Mezőségre tartották jellemzőnek, gyakran nevezték mezőségi, sőt széki brácsának.

Az említett területeken kívül olyan háromhúros kontrás együtteseket sikerült hangszalagra vennem, amelyeknek működési területe Máramaros, Bükkalja, Bányavidék, Kővár vidéke és a Lápos mente.

A román kutatók a fenti területeken kívül – ahol kevés kivételtől eltekintve ugyanazok a zenészek muzsikálnak románoknak, magyaroknak, szászoknak és cigányoknak – a háromhúros kontrát megtalálták Naszód vidékén és az Észak-Bánságban is. A bihari románoknál viszont, akárcsak Avasban, a kéthúros kontrajáték az általános. A havasalföldi zenészek között az első világháború után terjedt el a hegedű kontraként való alkalmazása, elsősorban Bukarestben letelepedett olyan erdélyi népzenezők útján, akik külföldön vagy itthon műzenei ismereteket is szereztek, többnyire fűvészenekarok karmestereitől.³⁶⁶

³⁶⁴ Pávai István 1993a 40, 49, 63, 69–71, 86, 100, 113–115, 118, 138–144, 162, 173, 176–177 sz.; Boér Károly – Fodor Béla, Csortán mgy: Vámosgálfalva; Demény mgy: Bogártelke, Inaktelke, Magyarbece; Kallós Zoltán – Martin György 1985. II–IV, Dejeu, Zamfir é.n. a–b: Búza, Ördögösfüzes, Magyarsovát, Mezőszopor; Demény é.n., MNA I kísérőfüzete 26–29, MNT VI. 152j, Sárosi Bálint 1976. 134, 1980b: 28: Küküllőkirályfalva, Magyarlóna, Magyarpalatka, Magyarpéterlaka, Méra, Szék, Türe, Vajdaszentivány; Kallós mgy: Bánfihunyad, Feketelak, Gyalu, Gyerővásárhely, Kendilóna, Mocs, Szucság; Könczei Ádám mgy: Marosgombás; Könczei Árpád mgy: Szászfenes; Pávai István mgy: Bonyha, Budatelke, Csombord, Felenyed, Felsőboldád, Gerendkeresztúr, Gogánváralja, Hari, Héderfája, Kerelőszentpál, Koltó, Marosjára, Maroslekence, Magyarbece, Magyarlapád, Magyarózd, Marosoroszfalu, Mezőceked, Mezővelkér, Mezőzáh, Miriszló, Nagymedvés, Nyárádtó, Radnót, Teke, Vajdaszentivány, Vice; Szabó Éva mgy: Magyar, Szásztancs; Pongrácz Zoltán 1965. 100: Biharkeresztes környéke; Pálfi Csaba – Timár Sándor 1978. II/A1b: Lőrincréve.

³⁶⁵ Lásd 106. kotta, továbbá Pávai István 2000c; 2012: 2.2.2 Homoród mente, 2.4.3 Erdővidék.

³⁶⁶ Alexandru, Tiberiu 1959/1980a. 93, 104–109; é.n.b; Florea, Ioan T. 1975. 22; Rădulescu, Speranța – Betea, Carmen III, V–VI; Sebő Ferenc 1984a 4.

45. kép. Balkezes magyar cigány háromhúros kontrával, házi készítésű vonóval
Magyarózd (Kutasföld)

46. kép. Magyaroknak is muzsikáló román cigány háromhúros kontrás
Mezővelkér (Dél-Mezőség)

	g		d'		a	
	ais	b	dis'	es'	ais	b
	h	ces'	e'	fes'	h	ces'
	c'	deses'	f'	geses'	c'	deses'
	cis'	des'	fis'	ges'	h	ces'
	d'	eses'	g'	asas'	c'	deses'
	dis'	es'	gis	as'	cis'	des'
	e'	fes'	a'	heses'	d'	eses'
	f'	geses'	ais'	b'	dis'	es'
	fis'	ges'	h'	ces''	e'	fes'
	g'	asas'	c''	deses''	f'	geses'

47. kép. A g d' a hangolású háromhúros kontra fogástáblázata

A Felvidéken magyar, szlovák és rutén falvakban muzsikáló cigányzenészek is használnak helyenként, – az eddigi adatok szerint Sáros, Zemplén, Nógrád és Hont megyékben – háromhúros kontrát.³⁶⁷

De messzebbre is tekinthetünk ezen a téren. A háromhúros kontra eredetét még nem sikerült ugyan földeríteni, azonban tudjuk, hogy a középkori *rotta* nevű vonós hárfacitera húrjai szintén egy síkban feküdtek, továbbá középkori nyugati párhuzamait megtalálhatjuk az Amiens-i dóm nyugati homlokzatán látható szoborkonzolon, illetve a Santiago de Compostela-i székesegyház középső portálójának ívpárkányán, olyan vonós hangszerek ábrázolásaként, amelyek húr tartó lába nem ívelt, hanem egyenesre vágott, tehát húrjaik egy síkban fekszenek, ezért elvileg egyszerre szólaltathatók meg:

48. kép Vonóshangszer-ábrázolások, Santiago de Compostela.³⁶⁸

Bőgő

A bőgő is a fiatalabb népzenei hangszerek közé tartozik. A már említett uradalmi cigányzenekarokban bukkan föl először. „Mai nap a kisbőgőt nevezük koboznak, ez pedig későbbi századaink szüleménye” – írta Mátray Gábor a 19. század első harmada végén.³⁶⁹ A 19. századi képzőművészeti alkotásokon többnyire kisbőgővel találkozunk, amelyet egyszerűen bőgőnek neveztek.³⁷⁰ A 20. század második felében Erdély majdnem minden táján használták, de az idősebb zenészek emlékei szerint korábban

³⁶⁷ Agócs Gergely szíves szóbeli közlése, saját gyűjtései alapján.

³⁶⁸ Matteo mester alkotása, 1166–1188 körül (Gülke, Peter 1979. 118, 1213. kép, Darvas Gábor 1975. 199).

³⁶⁹ Mátray Gábor 1984. 143.

³⁷⁰ Sárosi Bálint 1971. 193; Vargyas Lajos 1990b 9. és 11. kép.

használata még nem volt minden területen általános érvényű. Helyenként napjainkban is jobban kedvelik a kisbőgőt a népzeneészek, illetve a tánchely nagyságától és a muzsikálás körülményeitől függően választanak a kettő között. Szoba nagyságú tánchelyen (táncházban) vagy lakodalmi menetben a nyakba akasztható kisbőgő az előnyösebb, míg nagyobb táncteremben vagy szabadtéri táncmulatság alkalmával a nagybőgő erősebb hangjára van szükség.

49. kép. Kis- és nagybőgő közötti méretű, házi készítésű hangszerek
 a) Magyar cigány zenész bőgője. Gagy (Keresztúr vidéke), 1960–70-es évek
 b) Magyar zenész bőgője. Felsősfalva (Sóvidék), 1938

Erdélyben a kis- és nagybőgőt, valamint méretben a kettő közé eső házi készítésű utánzatokat egyaránt *bőgő*nek nevezik. A *bőgő* szó hangutánzó eredetű, akárcsak a Szilágyságban és Biharban, illetve az Alföld más részein is használt másik tájnyelvi változata, a *brúgó*. Mindkettő mély fekvésű kísézőhangot vagy hangszert jelent (vö. citera vagy tekerő *bőgőhúrja*, *fűzfabőgő* = gyerekjátékhangszer stb.). A bőgő másik szinonimája, a *gordon* valószínűleg az olasz *bordone*, francia *bourdon* 'mély hangú hangszer' jelentésű szavakból alakult ki.³⁷¹ Erre utal az a tény, hogy Palócföldön a

³⁷¹ TESz I. 1077; ÚMTSz I 602; Sárosi Bálint 1971. 194; 1973a 33, 57.

duda basszussípjának neve *bordó* vagy *gordó*.³⁷² A magyarországi pánosok 1409-es konstitúciójának a szerzetesek éneklését szabályozó részében ez olvasható: „a burdóban éneklést rendünkben egyáltalán megtiltjuk, kivéve azoknak, akik magasan nem tudnak énekelni. A burdo burdonis ugyanis tulajdonképpen az öszvér, ami a lótól és a számartól származik... És amikor ez az öszvér ordít és kiált, két hang hallatszik, egy magas és egy mély. Ebben a tárgyban ez a rendelkezés arra irányul, hogy a mi testvéreink ne énekeljenek egyszerre magasan és alacsonyan, azokon kívül, akik magasan énekelni nem tudnak”.³⁷³

Ezek az elnevezések végső soron (és több áttételen keresztül) valószínűleg a francia *bourdoner* 'dong, zsong, zúg, morajlik' jelentésű, hangutánzó eredetű szóra vezethetők vissza.³⁷⁴ Az Alföldön, Kecskemét környékén a 19. század közepén használt ketősfurulya második sípját, amelyik nem a dallamot, hanem a „secundót” játszotta, *bordónak* vagy *gordónak* nevezték, ami szintén a *bordun* → *gordon* → *gardon* irányú átalakulásra szolgáltat adatot, s a szónak a magyar nyelvben való fokozatos meghonosodását dokumentálja.³⁷⁵

50. kép. Ütőhangszerként kezelt böggő. Méra (Kalotaszeg)

³⁷² Manga János 1979. 294.

³⁷³ Rajeczky Benjamin 1988b 432.

³⁷⁴ Florea, Ioan T. 1974. 39.

³⁷⁵ Kubinyi Ferenc 1854. 334.

A bőgőt, különösen a gyorsabb tempójú táncok esetében Erdélyben szinte minden vidéken félig-meddig vagy egészen ütőhangszerként kezelik. A pizzicato játékmód, főleg a húrnak a fogólapra való csaptatásával társítva, már önmagában is ütős hatást eredményez. Palóczy Ábrahám 1844-es leírása, amely a Borsod megyei Bánvölgyet ismerteti, szintén tartalmaz erre a játékmódra utaló részt: „az öreg dáde haragosan veri meg vonójával az érzést lázító, fogat elvásító szurkos fonal daróttal ellátott bőgőt”.³⁷⁶ Egy, a 19–20. század fordulója körüli megfigyelés szerint a székely csürdön-gőlő tánc „kísérete induló ritmusú, melyet a nagybőgő vonóval verése emel ki”.³⁷⁷ A vonó fájával a húrokat ütik, míg a bal tenyér a hangszer káváját döngeti. Az *esztam* hatás³⁷⁸ hangsúlyosabb, ha a balkézen található karikagyűrű koppanása is kiemeli.

Néha külön pálcát tartanak a vonó mellett erre a célra,³⁷⁹ sőt az Arad vidéki román népzeneben a húrt egy erre alkalmas *piscaľau* vagy *scobitoriu* (piszkáló, vájó) segítségével pengetik.³⁸⁰ Megjegyzendő, hogy a vonó európai megjelenése előtt (10–11. század) ismert volt Európában a húros hangszerek ütő- vagy dörzspálcákkal történő megszólaltatása.³⁸¹ Ennek az örökségét őrzi az erdélyi ütőgardon mellett a dél-franciaországi *tambourin du Béarn*, amelynek húrjait ugyancsak pálcával ütik.³⁸²

Erdélyben a bőgő általában a kontra mellett fordul elő, kivéve Csík-Gyergyó vidékét, ahol a népi tánczenében elsődleges ritmikai szerepét néhány évtizeddel ezelőtt még az ütőgardon látta el. Itt csak a táncigény polgárosulásának utolsó szakaszában terjedt el a bőgő. A román népzeneben is viszonylag későn jelent meg ez a hangszer, s előbb inkább a kisbőgőt használták.³⁸³ Régies zenéjű hagyományőrzőbb területeken (Belső-Mezőség) két házi készítésű bélhúrt szerelnek rá tetszőleges hangolásban, de rendszerint csak egyen, a legjobban feszülőn, a legerősebb hangún játszanak, a másik csupán azt a célt szolgálja, hogy a húrtartó láb biztosabban álljon.³⁸⁴ Máshol leggyakoribb a három húros (É-húr nélküli) bőgő, rendszerint szintén bélhúrokkal. A klaszszikus hangolású négyhúros hangszert inkább azok a bőgősök szeretik, akik már játékmódjukban, harmonizálási technikájukban is a városi cigányzene stílusához igazodtak. Ugyanezt mondhatjuk a vonóhasználatról is: a régies területeken házi készítésű, rövidebb és vastagabb vonót használnak, a négyhúros bőgőhöz pedig már a gyári nagybőgővonó illik. A gyakorlatban ezeknek a húrozási és vonóhasználati módzatoknak mindenféle kombinációi is előfordulnak.

³⁷⁶ Palóczy Ábrahám 1844. 188.

³⁷⁷ Veress Gábor 1905. 21.

³⁷⁸ Az *esztam* leírását lásd a 273. oldaltól kezdődően.

³⁷⁹ Csíkszentdomokos (Szalay Zoltán 1996. 8.); Felsősfalva (Pávai István 1993a 416. 21. jegyzet).

³⁸⁰ Florea, Ioan T. 1975. 22.

³⁸¹ BRZL III. 632.

³⁸² Sárosi Bálint 1973a 49.

³⁸³ Alexandru, Tiberiu 1956. 136.

³⁸⁴ Pávai István mgy., Sinkó András 1980. 8.

51. kép. Magyar bőgős házikészítésű kéthúros hangszerrel
Vice (Észak-Mezőség)

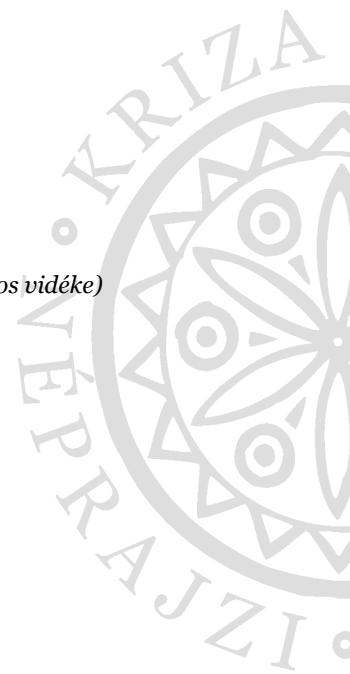
52. kép. Cigányzenész, kéthúrosra szerelt gyári bőgővel, házikészítésű vonóval
Magyarpalatka (Belső-Mezőség)

53. kép. Háromhúros bőgő gyári vonóval. Kerelőszentpál (Közép-Maros vidéke)

54. kép. Bőgőn is játszó prímás. Bonyha (Víz mellék)

55. kép. Háromhúros bőgő, fémsodrony húrokkal, házi készítésű vonóval
Csávás (Felső-Vízmellék).³⁸⁵

Ütőgardon

A csíki, gyergyói és gyimesi zenészeknél a gardon nem vonóval megszólaltatott bőgőt, hanem házilag készített csellószerű hangszert jelent, amelynek egy síkban fekvő húrjait jobb kézben tartott fapálcával ütik, míg bal kézzel a szélső húr a fogólapra csapattják, s ezáltal esztam-szerű hatást érnek el.³⁸⁶ Egy gyergyóremetei prímás így eszeltelte az egykori gardonjáték technikáját: „Nincs annak nagy móggya, annak az ütésnek. Első húr a vékon húr, aszt kellett pengetni, s a verővel verni... taktusra... A gardonon ütni kellett, s oda vastag húr kell, s az jól szól... dé húrra hangoltuk asziszem... A pengető [húr] az más hangon vót, met aszt fel kellett a kezivel ugye ... De igaz, hogy hajtotta a zenét, úgy hogy osztán kíségette... a táncba es ... Ahogy a nóták vótak aszerint vót a gardonütés es”. A felcsíki tánczenében az is előfordul, hogy a gardonos a csapattott pizzicato helyett pénzdarabokat tartalmazó fémszelencével érinti, „tárcázza” a megütött húrokat.

Ezzel az ütött-csapattott (165. oldal, 57. kép és 58. kép) vagy „tárcázott” (166. oldal, 59. kép) megszólaltatással olyanszerű hatást érnek el, mint amilyent a balról fakam-

³⁸⁵ Csányi Mátyás, magyarcigány, sz. 1953. Szánthó Zoltán felvétele.

³⁸⁶ Az esztam-kíséret leírását lásd a 273. oldaltól kezdődően.

póval, jobbról virgáccsal ütött török dobbal, a *davullal* lehet, amelyik a janicsárszene közvetítésével került Európába (166. oldal, 60. kép), és *tupan* néven a Balkánon ma is megtalálható.³⁸⁷

Az ütőgardonnak kétféle változata ismeretes. Az egyiknek a testét egy darabból faragják ki, ezt nevezte Domokos Pál Péter *tekenőgardonnak*, s Alcsíkon való előfordulásáról ezt közölte 1934-ben: „Nagybögőhöz hasonló, kezdetleges zeneszerszám, deszkadarabokból összeszegezve. Három húr van rajta kifeszítve, g-re, d-re és A-ra hangolva. A pallót a húrtartóból növő fa tartja, merőlegesen. A húrokat az ütőfával ütik s bal kézzel pengetik... Gránca Rózsi, 59 éves csíksomortáni asszony mondta, hogy zenekarával és ilyen tekenőgardonnal negyvenöt esztendőn át muzsikálta össze négy falu fiatalágát”.³⁸⁸ Három évvel később a hangszer felcsíki előfordulásáról kapunk hírt, ahol a hangszerjátékos neve „*gardonyos* vagy *tekenyős cigánné*. Így titulázza a falu, mivel a *művész* hangszere egy fűzfából teknőszerűen kivájt, hosszú nyakú, három húrral felszerelt alkotmány, amelynek aztán, valószínűleg a *gordonka*-hoz hasonlólván, *gardony* lett a neve”.³⁸⁹ Azóta az ütőgardon Alcsíkról eltűnt, s Kásonban már az 1950-es években is csak az emléke élt.

A *tekenőgardon* kifejezést Gyimesben, ahol elsősorban ilyen típusú gardon található, nem hallottam. Leggyakrabban a hangszert a helybeliek *gardonnak* vagy *gardannak* mondják. A szóvégi *n* akkor változik *ny*-re, ha valamilyen toldalék járul a szóhoz, például a *gardonyok*, *gardonyos*, *gardonyozás* stb. esetében.³⁹⁰ A másik formát az adatközlők is *kávás gardonnak* mondják, mert a gyári cselló formájára hasonlít csak méreteiben és arányaiban tér el attól. A *gardon* szó etimológiájához lásd a *gordon*hoz fűzött magyarázatot a bögőről szóló fejezetben a 93. oldalon. Érdekesképpen még megemlítem, hogy a hangszert néha *dargonynak* vagy *dargany*nek is mondják (lásd a 227. oldalon). Ezzel kapcsolatos az a gyimesi népi etiológikus magyarázat, amely szerint a *d*-re hangolt hangszert nevezték volna *dargonynak*, a *g*-re hangoltat pedig *gardonnak*.³⁹¹ Ennek az elképzelésnek a gyakorlatban természetesen nincs komoly alapja.

Bokor Imre 1981–1984 között végzett terepkutatásai során 15 ütőgardont talált a Gyimes völgyében, köztük egy zengőhúrosat is. Ezek mindegyikének húrjait kis *d*-re hangolták, a csípőhúrt is. Az ettől eltérő hangolás nem jellemző, és általában valamilyen gyakorlati oka van. Például Pulika „Halmágyi” Mihályné Ádám Gizella hangszeréről mondta férje, aki a hangolásért volt felelős:

³⁸⁷ Alexandru, Tiberiu 1956. 89; Bartók Béla 1937. 511; BRZL III. 556; Pávai István mgy; Saunders, Camilla mgy.

³⁸⁸ Domokos Pál Péter: 1934. 184–185.

³⁸⁹ Bándy Mária – Vámszer Géza 1937. 9–11.

³⁹⁰ Bokor Imre é. n. 14.

³⁹¹ Demeter József 1994.

56. kép. Gyimesi gardon ütött-csípett megszólaltatása.³⁹²

57. kép. Felcsíki gardon ütött-csípett megszólaltatása.³⁹³

58. kép. Felcsíki gardon csaptatott hangjának alkalmi helyettesítése.³⁹⁴

³⁹² Zerkula Jánosné Fikó Régina, sz. 1922. Tarkó (Gyimes), 1980-as évek eleje. Fotó: Barabás Zsolt.

³⁹³ Sinka Ida, 76 éves. Csíkszentdomokos, 1982. Fotó: Szentés Lajos.

³⁹⁴ Balog Lászlóné Hangya Ida, magyarcigány, sz. 1931. Fotó: Ádám Gyula.

59. kép. Felcsíki gardon ütött-„tárcázott” megszólaltatása.³⁹⁵

60. kép. Bottal és pálcával megszólaltatott dob. 18. század eleje.³⁹⁶

„El vót szakadva, s hogy mégés szójon, felhúztuk *é*-re, de osztá a zapukája megcsinálta, s most úgy van, ahogy vót [*d*-re hangolva]... Accsak ide, erejszem le [*é*-ről *d*-re], met osztá kikacagnak ingemet, megmongyák, hogy új divatot késztem el”.³⁹⁷

Az ütőgardon a román népzeneben a Keleti-Kárpátok középső övezetében fordul elő *gordună*, *dobă*, *dobă cu strune* (gordon, dob, húros dob) néven. Néha Csík vidékén is *dobnak* nevezik, illetve esetenként a hangját hívják így: „ennek a dobja ojan, hoty keresni kell” – dicsérte hangszerét az egyik csíkszenttamási gardonos.³⁹⁸

³⁹⁵ Sinka Sándorné Duduj „Malacos” Rozália, sz. 1939. november 27. Fotó: Pávai István, 2004. április 23.

³⁹⁶ Martin Engelbrecht színezett rézmetszete. 1743–1750 között. Magyar Nemzeti Múzeum T 7221. Közli Sárosi Bálint 1971. 1. kép.

³⁹⁷ Bokor Imre é. n. 13–15.

³⁹⁸ Dincser Oszkár 1943. 6, 48; Pávai István mgy.

Aerofon hangszerek

Furulya

Az ajaksípok közé tartozó furulya minden bizonnyal az egyik legősibb tánckísérő hangszer, ugyanakkor napjainkig világszerte elterjedt és közkedvelt volt. Az európai előfordulását jelző első ikonográfiai adat a 11. századi Franciaországból való, azonban a régészeti kutatás számos, a kőkorszakban készült csontfurulyát hozott felszínre Anglia és a kontinentális Európa területéről, így a Kárpát-medencéből is.³⁹⁹ Talán már ekkor is készültek nem maradandó anyagokból, nádból és fából furulyák. A későbbi leletek egy része a kelta és a germán népek kultúrköréhez kapcsolható. Egyik feltevés szerint a hangszer keleti eredetű. Ennek ellentmond az a tény, hogy az iszlám észak-afrikai és ibériai térhódítása előtti időszakból is maradtak fenn észak-európai csontfurulyák. Az is figyelemre méltó, hogy bár iszlám területen a középkorban használták, jelentősége jóval kisebb volt a többi, valóban keletről terjedő hangszerénél. Az az elképzelés sem igazolható, hogy a germánok a szlávoktól vették volna át, bár kétségtelen, hogy szláv népeknél is nagyon elterjedt volt.⁴⁰⁰

Erdélyben a 17. századból bukkannak föl az első furulyát említő adatok: „monda Bertalan Peter hogi vagio[n] neki egi frulliaja monda ezt Varga Matias az Ceh eleöt hogj ez az legenj egi frulliat is lopot ugi mond, hogi vetted te azt az frulliat vgi mond” (Marosvásárhely 1644) „Lata[m] szem[m]el hogy Szekelj giurka Szabo Laszlohoz Egi furulljaval es egi szekerczeuel valob[an] ver vala” (Alsószovát 1664). Ez idő tájt a *Furulyás* személynév is gyakran megjelenik a forrásokban: „Frulyás Janos neveő Jobbagy” (Kelence 1645). „Frulljas Istuan” (Kolozsvár 1656); „mostan Nemes alias olah Sukon lako Frullyas Gergely nevű Iobbagia” (1693); „Nemes olah sukon lako Beres szamb[an] levő Paraszka al[ia]s Frulyas Gergely nevű jobbagya” (1697). A következő évszázadra vonatkozóan még több adat található az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárbán.⁴⁰¹

A moldvai magyarok körében, többnyire *sültü* vagy *szültü* néven, a furulya nagyobb népszerűségnek örvendett, mint Erdélyben.⁴⁰² 1906–1907-ben közel öt hónapot töltött Moldvában az északi csángók körében Yrjö Wichmann, finn nyelvész. A halála után megjelent csángó szótárában többek között ez a szócikk olvasható: „sültü (-t, -k, -ie) süvöltyű, Flöte (kurz, an der Spitze angeblasen), rum, fluer, sultul (-t, -ni) auf der Flöte spielen., sültü (ssk) Flöter”.⁴⁰³ Viski Károly a *szültüt* a *süvöltő* mellékné-

³⁹⁹ BRZL I 624, Sárosi Bálint 1998. 88.

⁴⁰⁰ Meer, John Henry van der 1988. 18.

⁴⁰¹ EMSzT IV. 431–432.

⁴⁰² Részletesen lásd Pávai István 1993a 16–20.

⁴⁰³ Wichmann, Yrjö 1936. 219. Lásd még uo.: „sültül (-t, -ni) auf der Flöte spielen”; „sültüs (-ssek) Flöter”.

vi igenévből származtatja. A göcseji tájnyelvből idézi ennek *v* nélküli alakját: *süöt*. Szerinte ez a régi magyar szó más tájakon két román kölcsönszóval, a *furulyával* és a *tilinkóval* helyettesítődött be.⁴⁰⁴

Valójában a *tilinkó* és a *tilinka* szavak különböző hangszereket jelentenek a magyar nyelvterület más-más részein. A *tilinka* (*tilink*, *tilinka*, *titilinka*, *pipilinka*, *csilinka*) egy közönséges cső, amelynek fúvásakor a hangszerjátékos a furulyánál használt dugó helyett az ajkával csökkenti a rés nagyságát akkorára, hogy a hangképzés lehetővé váljék. Rendszerint ezen a csövön nincsenek játszólyukak. Bartók a máramarosi románoknál dugós tilinkát is talált (*tilincă cu dup*). Mindkét tilinkafajtán (dugóson és dugó nélkülin) ott az ukrán *dumyval* rokon *hora lungát* játszották, tehát a tánczenében nem volt használatos.⁴⁰⁵ A román népzeneben *Tielinka* néven legkorábban Franz Joseph Sulzer, osztrák katonatiszt rögzítette írásban a 18. században, amikor Ypszilanti Sándor meghívására hosszabb időt töltött Havasalföldön. Közel száz évvel később Teodor T. Burada említi *telinca* néven.

Tiberiu Alexandru organológus egyrészt ősrégi román hangszerek tartja ezt a fajta tilinkát, másrészt tanulmányában közli, hogy több évtizedes intézményes kutatás során mindössze három tilinkajátékost találtak Romániában, s közülük kettőt Jagamas János fedezett föl a moldvai csángók között 1950-ben.⁴⁰⁶ Alexandru a csángókkal kapcsolatban megjegyzi, hogy „Moldvában letelepedett, magyar nyelvű népeség”. Tanulmányában közli, hogy Jagamasnak mindössze egy-egy dallamot sikerült följújtania ezektől az adatközlőktől, az egyiket idézi is *leánycsalogató* néven, de ez sem táncdallam. Ezzel szemben megjegyzi, hogy a harmadik tilinkajátékostól, a „bukovinai román Mihai Lăcătuș”-tól hat dallamot rögzítettek hangszalagra, köztük táncdallamokat is. A tanulmányból viszont az is kiderül, hogy Lăcătuș (neve Lacatâșként is fölbukkan) hosszú ideig „kulturaktivista” majd művelődési otthon igazgató volt, tehát adatközlőként nem a leghitelesebb.⁴⁰⁷

Ennek a tilinkafajtának a nemzetközi elterjedtségét Ernst Emsheimer stockholmi kutató vizsgálta, megállapítva, hogy kizárólag finnugor és altaji népeknél fordul elő (finn *mäntyhuilu*, cseremisiz *šialtyš*, votják *uze* vagy *uzvy gummy*, zürjén *čipsan*, altaj *šogur* vagy *čoor*). Későbbi kutatásai során a hangszert más népeknél is meglelte. Sárosi Bálint szerint „rokonait megtaláljuk Ázsiában és Afrikában is”.⁴⁰⁸ Megjegyzendő, hogy Emsheimer finnugor és altaji párhuzamai – ellentétben a román és magyar tilinkával – mind játszólyukas furulyák. A rokonság szerinte abban áll, hogy a közönséges furulya fadugójának szerepét mindegyiknél az ajak vagy a nyelv tölti be.

⁴⁰⁴ Viski Károly 1934.

⁴⁰⁵ Bartók Béla 1931: 362.

⁴⁰⁶ Gábor Anton János, 23 éves, Lujzikalagor és Kotyorka Antal, 52 éves, Klézse.

⁴⁰⁷ Alexandru 1957. 107, 111, 113, 119; 1978a 169.

⁴⁰⁸ Emsheimer, Ernst 1975; Vargyas Lajos 1990b. 175; Sárosi 1973. 90.

A magyar gyermekmondókák között gyakran találunk az alábbiakhoz hasonlókat, amelyek közül a legkorábit 1835-ben jegyezték föl:⁴⁰⁹

Eredjél meg, tilinkácska,
Máté pete furulyácska!
(*Esztelnek*)

Guvadj, guvadj, furulya,
Magyarósi tilinka!
Ha megguvadsz, megtartlak,
Ha nem guvadsz, eldoblak!
(*Szamosújvár*)

Jöjj meg, jöjj meg, tilinkó,
kesely lábú kiscsikó.
(*Bihar*)

Jöjj meg, jöjj meg,
Kis tilinkó,
Télben, nyárban
Fűzfatekenőben,
Mert megfűrösztelek
A kis Kölesérben,
A nagy Kölesérben.
(*Érbogyoszló, Nagyszalonta*)

Ilyenszerű mondókákat szoktak mondani–énekelni a gyermekek tilinkó- vagyis fűzfasípkészítés közben. Petőfi *Szülőföldemen* című versében (1848) is erre a gyermekjátékhangszerre utal:

Gyermek vagyok, gyermek lettem újra,
Lovagolok fűzfasípot fújva.

Bartók írja ezzel kapcsolatosan: „A maros-tordai székelyeknél nyomoztam tilinkó után. Kiderült, hogy ők is ismerik, de elcsenevészsedett formában. Tavasszal a gyermekek vékony, egyenes, kb. 10 cm. hosszú faág héját félig lehúzzák, letolják a fás belső részről; az így kapott cső nyitott végébe fadugót illesztenek, a héjába megfelelő

⁴⁰⁹ Borsai Ilona 1984. 30; Gazda Klára 1980. 315. sz.; Borsai Ilona – Kovács Ágnes 1975. 101; Faragó József – Fábíán Imre 1982. 5133, 5136. sz.

helyen szélhasító nyílást vágnak és kész a »tilink«, amely persze rövidségénél fogva csupán egyetlen sivítő hangot ad: nem más, mint füttyülő. Nagyon valószínű, hogy régebben náluk is ép formájában volt meg. Fontos adat, hogy még most is világosan megkülönböztetik a furulyát a tilinkótól, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy ez – a köztudattal ellentétben – csakugyan két különböző hangszer. Föltételezhető, hogy a románok is tőlünk vették át a hangszer nevét, ha ugyan nem közösen valamilyen szláv nyelvből átvett szóval van dolgunk”.⁴¹⁰

A *tilinkó* név azonban hatlyukú furulyát is jelenthetett helyenként. Kubinyi Ferenc említi a 19. század derekán: „Az Alföldön, Kecskemét vidékén a bugaci, vacsi pusztákon, úgy szinte a tázlári pusztán több rendbeli fúvó hangszerek divatoznak. Legközönségesebb az úgynevezett tilinkó, melynek hat lyuka van; ezt majdnem minden fölserdült suhanc, kisbéres, csikós, gulyás, juhász s kanászbojtar kezében láthatni. Készül bodzafából, nádból, szükség esetén bürögszárbból. A tilinkón fúvatnak leginkább a pásztori [nóták]”.⁴¹¹

Visszatérve a *sültüre* elmondhatjuk, hogy minden bizonnyal ez volt a ma furulyaként ismert ajaksíp korábban általános magyar elnevezése, hiszen már a 15. század elején megjelenik a Schlagli Szójegyzékben *siulte* alakban, mint a latin *fistula*, 'síp' megfelelője. Nem tudhatjuk, hogy a szótár szerkesztője valóban ajaksípot jelölt-e ezzel a kifejezéssel, mert a *fistulatort sipusnak* fordítja, míg a *síp* szerinte a latin *buccinának* felel meg.⁴¹² A következő évszázadból Dézsi Lajos idéz egy idevágó adatot: „mert nemcsak mindyarast nagiot siulte mint egi Juhaz, hanem a haynalt is el fiwa siuoltessel.”⁴¹³ Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediájában* (1653) a „mesterséggel készített csinálmányok” között a következő hangszereket sorolja föl: „orgona, harang, trombita, dob, hegedű, cimbalom, súp, süvöltyű, duda s a t[öbbi].”⁴¹⁴ Mint alább látni fogjuk, a *súp* nyelvsípos hangszert jelölt, tehát a *süvöltyű* minden bizonnyal itt is furulyát jelent. Domokos Pál Péter a fentiekén kívül Miskolczi Gáspár 1702-ben megjelent *Egy jeles vadkert* című munkájára is hivatkozik, amelyben szintén előfordul a *süvöltő*.⁴¹⁵

A *furulya* és a *süvöltő* kifejezések egykor az orgona súpjaira is vonatkoztak. 1636-ban írja Geleji Katona István a gyulafehérvári *Öreg graduál* előszavában, az orgonára utalva: „Jobb volna azért azokat a nagy tömlőjű furolyákat és sok süvöltőjű fuvokat, ahol vagnak is, a templomukból kihányni és az kovácsok műhelyében adni”.⁴¹⁶

⁴¹⁰ Bartók Béla 1917. 838.

⁴¹¹ Kubinyi Ferenc 1854. 333. Lásd még: Viski Károly 1943. 376; Sárosi Bálint 1982a 286.

⁴¹² Szamota István 1894. 85.

⁴¹³ Domokos Pál Péter 1963. 119.

⁴¹⁴ Apáczai Csere János 1977. 328.

⁴¹⁵ Domokos Pál Péter 1963. 119.

⁴¹⁶ Papp Géza 1990a 447.

Vikár László a Volga-vidéki cseremiszek között végzett első gyűjtőútjáról szóló beszámolójában megemlíti, hogy „egy fiatalember kétlyukú furulyán, ahogy ők nevezik *sijaltösön* játszott csodálmivaló ügyességgel nagy ambitusú kvintelő dallamot”, a lábjegyzetben hozzáfűzve: „Vö. a csángó süvöltős szóval, amely szintén furulyát jelent”.⁴¹⁷ A *sijaltös* (más átírásban *sialtys*) viszont, mint láttuk nem dugós résfurulya, mint a sültü, bár vannak újabban felfedezett dugós változatai is.⁴¹⁸ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a magyar és a cseremiszi hangszernév ne lehetne közös eredetű.

Erdélyben és Bukovinában, ha nem is olyan gyakori a furulya, mint Moldvában, sokféle fönmaradt a magyarság hagyományában is. A gyűjtők leginkább Gyimesben, a Székelyföldön, a Maros–Küküllők közén, a Mezőségen és a Szilágyságban találtak rá.⁴¹⁹ Újabban helyenként a Blockflöte-típusú bolti változat helyettesíti.⁴²⁰ A kettős vagy ikerfurulya ritkább, Gyimesből van rá adat,⁴²¹ ahol régen a *félenfűvös furulyát* (haránfurulyát) is ismerték.⁴²²

Duda

A szélzsákos, nyelvsípos duda (más néven *gajd* vagy *csimpolya*) Európában, Észak-Afrikában és a Közel-Keleten ismert. Legkorábban az időszámításunk előtti első évszázad hellenisztikus Egyiptomából maradtak fenn rá vonatkozó ikonográfiai adatok, majd Európában a 10. századtól gyakran ábrázolják kéziratokban.⁴²³ Egyes vélemények szerint nem keleti eredetű, mivel az iszlám övezetben csak a 11. századtól említik, Európában viszont az Alpoktól északra eső területen a 9–10. századtól adatolható.⁴²⁴ A bordósíppal (basszussíppal) is rendelkező duda viszont 13. századi miniatúrakon jelenik meg először.⁴²⁵

Magyar földön Mátyás korában tűnnek föl az első dudaábrázolások, egy Corvin-kódex keretdíszén és a budai királyi palota egyik kályhacsempéjén, továbbá kódexini-

⁴¹⁷ Vikár László 1960. 196.

⁴¹⁸ Emsheimer, Ernst 1975. 114.

⁴¹⁹ Pávai István 1993a 42j, 57, 91. sz.; Sárosi Bálint 1980b 7–8, 28; Hadikfalva, Székelyszentmihály; Sárosi Bálint 1981. 5, 8–9. sz.: Ehed, Nyárádköszvényes, Nyárádremete, Székelyhodos; Demény mgy: Hidegségpataka, Magyarországt; Hertea, Iosif – Almási István 1970. 63, 84. sz.: Csíkszenttamás, Székelyvarság; Pávai István mgy: Csíksjenőfalva, Hari, Orotva; Tari Lujza 1978. 196: Gyimesközéplek, Istensegits; Zoltán Aladár 1973. 1019: Orotva; Juhász Zoltán 1989, 1990. Bálványospataka, Borospataka, Bükkhavas-pataka, Gyimesfelsőlök, Lóvész, Tekerőpatak, Lövete, Zetelaka; Almási István 1979. 15: Lele, Szilágy-sámson.

⁴²⁰ Pávai István 1993a 8, 28. sz.; Demény Piroska – Pávai István mgy: Gagy.

⁴²¹ Sárosi Bálint 1973a 101–103; 1980. 8.

⁴²² Kallós Zoltán szíves szóbeli közlése.

⁴²³ BRZL I. 468.

⁴²⁴ Meer, John Henry van der 1988. 22.

⁴²⁵ Sachs, Curt 1940. 283; idézi Manga János 1968. 128.

ciálékban és keretillusztrációkban.⁴²⁶ Nem sokkal későbbiek a dudára vonatkozó első erdélyi adatok. Megtalálhatjuk ezt a hangszeret Taurinus István 1519-es *Stauro-machiájának* Dózsa György kivégzését megjelenítő címlapján, Servatius nagyszebeni mester 1589-ben öntött ágyúján vagy Kakas István (Báthory Zsigmond diplomatája) házában a 16. század végén készült gyámkövén.⁴²⁷ Apafi Mihály erdélyi fejedelemről (1662–1690) jegyezte föl Apor Péter: „Igen kedves muzsikája volt az duda”.⁴²⁸

Miközben a 16. századi Nyugat-Európában a duda széleskörű népi elterjedése a jellemző,⁴²⁹ erdélyi falusi román és magyar környezetben való előfordulására egy századdal későbbi írott adatok állnak rendelkezésre. 1683-ban Tarcsafalván „Karda Andras... az Dudast megh vere ; „azon Ejel es azon nap Pántya Alexa Babos Mihálj Hazában Duma Nyikulájál ivut annak előtte valo nap pedig Hètfőn majd az egész falusiak ottan ittanak és En ottan Csimpojáltam nékiek Kedden reggelig akkor oszlottanakel, de Duma Nyikuláj és Pántza Eléxa Babos Mihályal együtt egésznapi ismet ittanak... engem ujra vissza vit Pántza Alexa ... Hogy Csimpojálják s ottan is Csimpojáltam” (Pap Gavriła szolgáló ember vallomása, Középföld 1803). A Hunyad megyei Kornis család levéltárából származik az alábbi három adat: „esmertem Rusz Gyurkát is ki... Csimponér vagy is Dudás lévén sokszor jártam velle egjüt... szolgálatba Dévára” (Halmágy 1745); „Grohoti Petrutz János feleli... A Dudást szép szóval marasztottam meg közöttünk mulatván, ételt italt adván néki betsületet adván néki s mig ot voltam semmi baja nem volt, mongya meg maga kitől lőt meg bántodása” (Tresztia, 1760 körül); „egy lakodalam lévén a Teszurban...Gláva Togyer is ot volt Dudájával musikálni” (Bukuresd, 1769).

Más adatok dudásoknak kiosztott pénzüsszegekről vagy egyéb javakról számolnak be: „Dudásomnak füsöre, és egyéb aprosagokra RHf. 9 xr 51” (Teleki Ádám költségnaplója); „Az Gájánéli Zsugyának és Dudásnak 5 kupa [bor]” (A Kornis család levéltára). A „megtanít kesztyűvel dudálni” fenyegető szólásunk a 18. század végén jelenik meg az írott forrásokban. Szabó T. Attila értelmezése szerint a széki református egyházmegye válóperes jegyzőkönyvének adataiban „a szó tréfásan trágár vonatkozásában szerepel: »Veres Borka Dudás Andrástól absolutiot kíván, mert defraudalta, elébb állott a’ dudával.«” (1695). Természetesen ahhoz, hogy a *duda* szó ilyen átvitt értelmet nyerhessen, szükségszerűen léteznie kellett eredeti értelemben is az erdélyi magyarság nyelvében, a fenti adat keletkezésénél korábbi időszakban is. Az előbbihez hasonló tréfás értelemben a siratóparódiák szövegében is megjelenik a duda, pontosabban a dudálás: „De sokat bedudált nekem hátulrul!”⁴³⁰

⁴²⁶ Sárosi Bálint 1973a 83, Falvy Zoltán 1984. 30. Lásd még Éri Péter 2001; Kozák József 2001.

⁴²⁷ Manga János 1968. 133.

⁴²⁸ Apor Péter 1736/1978. 49.

⁴²⁹ Falvy Zoltán Zoltán 1984. 30.

⁴³⁰ MNT V. 1089.

61. kép. Magyar dudás. Nagypatak (Moldva, Szeret jobb partja), 1978.⁴³¹

⁴³¹ Duma János (Porondi), 86 éves. Pávai István felvétele. Nagypatak, 1978.

Egy 1757-es magyarbölkényi följegyzésből kiderül, hogy a dudát *sípnak* is nevezték: [Sipos Jánosnak] az a Sipos név, neki nem igaz neve hanem csak azért hogy Sipos, es Dudás ragasztották rája”.⁴³² Moldvában a magyarok napjainkig *sípnak* nevezik a dudát. Egy nagypataki dudás (61. kép) mondta hangszerének nevééről, hogy románul „csimpoj... magyarassan aszongyák sip”.

A *síp* szó hangutánzó eredetű.⁴³³ A jelentésbeli azonosság mellett nem elhanyagolható a *síp* és a latin *tibia* közötti hangtani rokonság sem.⁴³⁴ A duda a macedón és a bolgár kivételével minden szláv nyelvben megtalálható (az orosz *livenka* az óoroszban szintén 'duda' volt) a magyarral azonos jelentésben.⁴³⁵ Hasonló hangzású a német, *Dudelsack*, amely a 17. századtól használatos és cseh–lengyel hatásra alakult ki.⁴³⁶ A Kaukázus övezetében ismert egy *duduk*, törökösen *düdük* nevű nyelvsípos, de szélzsák nélküli hangszer.⁴³⁷

A dudát magyarul *gajdnak* is nevezik. A szó származékai az erdélyi népnyelvben is előfordulnak, de nem ebben az értelemben. A *gajdos* nem dudást, hanem ittas, részeg, daloló vagy dalolni szerető embert jelent. Ezért nem bizonyos, hogy az Udvarhelyszék levéltárában szereplő 1614-es osdolai adat (Gaidos Janos) hangszerjátékos nevéből létrejött személynévre vonatkozik.⁴³⁸

A 'duda' értelmű *gajd* kifejezés rokonai a spanyol arab *gaitetól* kezdve a Balkánon keresztül Középkelet-Európában több nép körében elterjedtek egészen a csehégig (*gajdy*, *kejdy*) valószínűleg magyar közvetítéssel is.⁴³⁹

A negyedik elnevezés, a *csimpolya* az erdélyi magyar népnyelvben is dudát jelent.⁴⁴⁰ Tulajdonképpen a *szimfónia* szóval közös gyökerű, s így eredete az ókorba nyúlik vissza.⁴⁴¹ A héber nyelvű ószövegségi hangszernevek között *súmponyah* alakban szerepel.⁴⁴² Az asszír-babiloni kultúrában ismert volt egy dudaszerű hangszer, amelyet görög források *szümfoneionnak* neveznek. Az antik görög zenében a *szümfoné*, *szümfonia* szó szerint együtthangzást jelent, így ezzel jelölték a konszonáns hangközöket, köztük leginkább az oktávot. A rómaiaknál a *symphoniacus* dudást vagy éneket oktávban kísérő hangszerjátékost jelöl. A duda esetében tehát ez a név több *síp* együtthangzására utal.

⁴³² Az előző oldaltól eddig olvasható, dudára vonatkozó idézetek forrása: EMSzT II. 138, 489.

⁴³³ TESz III. 544. Vö. még a zürjének furulya jelentésű *čipsan* szavával (Emsheimer, Ernst 1975. 116).

⁴³⁴ Szabédi László 1974. 167.

⁴³⁵ TESz I. 681–682.

⁴³⁶ Manga János 1968. 129.

⁴³⁷ TMI. 681; SztZL 1965. I. 110, 437.

⁴³⁸ ÚMTsz II. 383; EMSzT IV. 497.

⁴³⁹ TESz I. 1013; Manga János 1968. 129.

⁴⁴⁰ Márton Gyula – Péntek János – Vöő István 1977. 104.

⁴⁴¹ Dincsér Oszkár 1943. 5.

⁴⁴² New Oxford History of Music I., London, 1957. 300.

Jelentésköre a középkorban tovább bővül: a *symphoneta*, Glareanus szerint (1547), többszólamú szerkesztésben járatos zeneszerzőt jelent, szemben a *phonas-cusszal*, aki egyszólamú dallamot komponál; a *symphonia* ugyanakkor 'többszólamú hangszeres darab', de lehet 'tekerőlant' is (ezúttal a több húr együtthangzása indokolja a névadást). Számos nyelvben fönnyaradt ez a névváltozat többé-kevésbé átalakult formában, vagy valamilyen fúvóshangszer (többnyire duda) jelentésben: spanyol *cinfonia*, francia *chifonie*, grúz *csiboni*, román *cimpoi*, olasz *zampogna*.⁴⁴³

Az sem biztos, hogy a magyar nyelvben egyetlen hangszert jelentett, hiszen Arany János a *Vojtina levelei öccséhez* című versében (1850) a duda mellett külön hangszerként említi a csimpolyát:

Lant nemigen van... tollsíp és duda,
előre tökszár, csimpolya, doromb,
madárkelepce és repedt kolomp!

A román népzene kutatói a dudát Moldvában, Havasalföldön, Olténiában, a Bán-ságban, Délnyugat-Erdélyben és a Görögországból Dobrudzsába telepített megleno-románok között találták meg.⁴⁴⁴

Magyar nyelvterületen a dudát a Felvidéken, a Dunántúlon, az Alföldön és Moldvában őrizte meg helyenként a néphagyomány.⁴⁴⁵ Moldvai magyar dudásokra Stuber György bukkant 1973-ban, s azóta folyamatosan dokumentálja tevékenységüket.⁴⁴⁶ Magam 1978-ban Duma János (Porondi) nagypataki dudással (61. kép) készítettem felvételeket. Hangszere kontraszípos duda, ami a magyar dudahagyományhoz köthető, a moldvai románok balkáni típusú, kontrasíp nélküli dudát használnak. (Hatásukra helyenként a moldvai magyaroknál is előfordul a kontrasíp nélküli változat is.)

Duma János felvételei közül jegyeztem le az alábbi, *ciganyászka* (cigányos) elnevezésű táncdallamot. A tánc pantomimikus mozdulatokkal utánozza a cigánykovácsok munkáját. Nemcsak cigányok, hanem magyarok és románok egyaránt táncolják Moldvában, de Havasalföldön és Olténiában is ismert. Másik román elnevezése (*ca la ușa cortului* = mint a sátor ajtajában) a sátra előtt munkájukat végző cigánykovácsokra utal.

⁴⁴³ BRZL III. 116, 425, 454; Hammerschlag János 1965. 452; TMI. 157; SZTZL 1965. II. 87.

⁴⁴⁴ Bartók Béla 1967. 19–23, Alexandru, Tiberiu 1956. 77; Oprea, Gheorghe 1981. 374.

⁴⁴⁵ Manga János 1968. 152.

⁴⁴⁶ Stuber György 2010. 23.

31. kotta. Dudán játszott ciganyászka. Nagypatak (Moldva, Szeret jobb partja).⁴⁴⁷

♩ = 67

⁴⁴⁷ Duda: Duma János „Porondi”, magyar, 86 éves. Gyűjtötte és lejegyezte: Pávai István. Felvétel: 1978. V. 17. Első közlés: Pávai István 1993a 1. sz. Változat: Prichici, Constantin Gh. 1955. 98.

First system of musical notation, consisting of a grand staff with a treble clef on the upper staff and a bass clef on the lower staff. The music features a rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes in the treble, with a steady bass accompaniment of quarter notes.

Second system of musical notation, continuing the piece. It includes a treble clef and a bass clef. The treble staff shows more complex rhythmic figures, including a triplet of eighth notes, while the bass staff maintains a simple quarter-note accompaniment.

Third system of musical notation. The treble staff continues with eighth and sixteenth note patterns, and the bass staff provides a consistent accompaniment of quarter notes.

Fourth system of musical notation. This system introduces a double bar line in the treble staff, indicating a section change. The treble staff features a sequence of eighth notes, and the bass staff continues with quarter notes.

Fifth system of musical notation, the final system on the page. It shows a continuation of the rhythmic motifs from the previous systems, with eighth and sixteenth notes in the treble and quarter notes in the bass.

Dudával, dudálással, dudaszóra való táncolással kapcsolatos hiedelmeket szintén Moldvában találtam.⁴⁴⁸

Az erdélyi magyarság népzenejéből viszont teljesen kiveszett ez a hangszer, emléket csupán a *Sípos* családnév, s a más hangszereken (Erdélyben főleg a román népzeneben) fennmaradt dudautánzó dallamok és többféle (nem csak tánczenei) műfajhoz kapcsolódó szöveges dudanóták őrzik. Míg előbbiekről maguk az adatközlők is mondják, hogy a dudát utánozzák, a *dudanóta* kifejezéssel az adatközlők körében nem találkoztam, csupán bizonyos ritmikai jellemzők alapján állítja a kutatás az alábbihoz hasonló énekelt dallamokról, hogy dudanóták (lásd *A táncok ritmuskísérete* fejezetben a dudaritmust tárgyaló részt a 282. oldaltól kezdődően).⁴⁴⁹

32. kotta. Párosító (dudanóta). Korond (Sóvidék).⁴⁵⁰

$\text{♩} = 152$

Rom-lik szí-ve-m, mind az ü - veg, Bu-jog a vér, mind a fel - leg.

Vaj-jon ki van be - teg ágy - ba, Be-teg ágy-ba, nya - va - já - ba?

⁴⁴⁸ Pávai István 1994.

⁴⁴⁹ A dudautánzással kapcsolatosan lásd: Agócs Gergely 1998; 1999; Alexandru, Tiberiu 1956. 64, 70; Georgescu, Corneliu Dan 1984. 136; Rădulescu, Speranța – Betea, Carmen III; Sárosi Bálint 1980b: 12; Tari Lujza 1986; MNA II. 3.3.b. sz.

⁴⁵⁰ Első közlés: Pávai István 1993a 7 sz.. Típuszám: 18.219.0/0. Ének: Győrfi Ferencné Simó Róza, 83 éves. Gyűjtötte: Pávai István. Felvétel: 1976. VIII. 3. Publikált vált.: Pávai István 1993a 3j sz..

Szomszédasszon betegágyba,
S betegágyba nyavajába.
Jaj, ha meghal, ki sirassa,
Ki sirassa, ki jajgassa?

(Utótagra:)

Ángyomasszon megsírassa,
Megsírassa, s megajgassa.

33. kotta. Lakodalmas (dudanóta). Marosfalu (Gyergyó).⁴⁵¹

♩ = 93

El-ment a tyúk ván - do - rol - ni, Nem jön visz-sza töb - bé toj - ni.
Majd visz-sza-jön sül - ve, fő - ve, Fe-lül a ka - kas ü - lö - re.

34. kotta. Lakodalmas. Gyimesközéplek (Gyimes).⁴⁵²

♩ = 86

A meny - asz-szony leg - e - lől ül, [érthetelen szöveg] ké - kül, zöl - dül.
A vő - le-gén-nek hírt kell ad - ni, Meny - asz - szont bé ke kon - tyol - ni.

⁴⁵¹ Első közlés: Pávai István 1993a 6 sz.. Publikált változatok uo. 3j sz. Típuszám: 18.219.0/0. Ének és hegedű: Balla József, magyar, sz. 1929. Cimbalom: Balla Márton, magyar, sz. 1926. Gy: Pávai István. Felvétel: 1981. IX. 8. »Lakodalmom közbe, amikor viszik a sültet.«

⁴⁵² Ének: özv. Mónár Fülöpné, 64 éves. Gy: Pávai István. Felvétel: 1972. VII. »Mikor a menyasszont kivesszik s indiccsák a vőlegén házához ... akkor éneklük.«. A hiányzó szövegrész érthetetlen. Első közlés: Pávai István 1993a 5 sz.. Publikált változatok uo. 3j sz.. Típuszám: 18.219.0/0.

35. kotta. Lakodalmas. Tarkó (Gyimes).⁴⁵³

$\text{♩} = 82$
 Musical score for 'Lakodalmas' by Tarkó (Gyimes). The score is in 3/4 time with a tempo of quarter note = 82. It consists of four systems of two staves each (treble and bass clef). The music features various rhythmic patterns, including triplets and quintuplets, and includes fingerings such as 3, 4, 5, and 5. The key signature changes from one sharp (F#) to two sharps (F# and C#).

⁴⁵³ Hegedű: Zerkula János, magyarcigány, 52 éves. Útógardon: Fikó Régina, magyarcigány, 56 éves, esztam. Gy: Pávai István. Felvétel: 1979. VIII. 10. »Mikor megyünk a tyúk után [akkor muzsikáljuk]«. Első közlés: Pávai István 1993a 4 sz.. Publikált változatok uo. a 3j sz.. Típuszám: 18.219.0/o.

Töröksíp, tárogató

A dudához hasonlóan kipusztult, de nemcsak az erdélyi, hanem a teljes magyar hagyományból a kettős nyelvsípval megszólaltatott töröksíp, az ógörög *aulosz* és etruszk *gubulo* kései utóda, az iszlám kultúrkörben honos *zurna* közvetlen leszármazottja, amelynek rokonai Afrikában, Kínában és a Balkánon ma is megtalálhatók.⁴⁵⁴ Nevezhették egyszerűen *sípnak* is, amire Cseh-Szombati Dániel 1823-ban publikált *A magyar nationalis tánc* című versének alábbi részlete enged következtetni, amely ugyanabban a zenekarban dudát és sípot is említ:

... Szittyá gyerek mutogatja táncát.
 ... Né, Né, hogy emelkedik
 A cimbalom-pengésre, a sip-,
 A hegedü- s duda-szóra lelke!

Minden bizonnyal erre a hangszerre utal a következő, Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvében 1584-ben följegyzett fenyegetés: „az Zarad chontiaból sipot chinaltatok azt futatom eleotted”.⁴⁵⁵ Megjegyzendő, hogy a töröksíp római elődje, a tibia is eredetileg lábszárcsontból készült. Niccolo Barsi da Luca olasz szerzetes 1633-as moldvai útjáról írt beszámolójában *piffaro* néven a töröksípöt is megemlíti, mint „a moldvaiaknál és a tartomány összes többi lakosainál”, így a tatrosi magyaroknál és németeknél, a románvásári és szereti örményeknél, a galaci görögöknél és törököknél ismert hangszert.⁴⁵⁶

Az *Allgemeine Musikalische Zeitung* 1814. évi 46-os száma az *Erdély zenetörténete* című cikkben korábbi, de meg nem nevezett forrásokra hivatkozva írja, hogy a székelyek a töröksípöt különösen toborzáshoz használták, a Rákóczi-szabadságharcban pedig jelzőhangszer volt, ezért „Rákóczi-síp”-nak is nevezték. Egyesek szerint – írja a lap – a korabeli hatóság a hangszer használatát a *Jaj néked szegény magyar nép* kezdetű dallal együtt tiltotta be a szabadságharc leverése után.⁴⁵⁷ Természetesen ez nem kielégítő magyarázat a hangszer kiveszésére vonatkozóan. Eltűnésében a hangszeres népzene iránti igény módosulása, más hangszerek előtérbe kerülése is közrejátszhatott.

A *töröksíp* egyik szinonimája a *tárogató*, amely már Calepinus szótárában (1585) megjelenik, mint a latin *tibia* értelmezése: „Billegeteo sip tarogato sip”. A *billegető* jelző a játszólyukakkal ellátott fúvóshangszerek játékmódjára utal. Szenczi Molnár

⁴⁵⁴ BRZL I. 84; III. 514, 721.

⁴⁵⁵ EMSzT IV. 440.

⁴⁵⁶ Alexandru, Tiberiu 1957/1978. 200.

⁴⁵⁷ Buescu, Corneliu 1985. 146.

Albert latin–magyar szótárában is megtaláljuk.⁴⁵⁸ Comenius *Orbis sensualium pictus* című művének kétnyelvű (latin–magyar) kiadása (Brassó 1675) más fúvóhangszerekkel együtt említi: „Musikáló (hangcsináló) szerszámok ... a mellyel fujtatnak: ugymint, szájjal, a síp, tárogatósíp, a tömlő-síp, a kürt- (horgas-) síp, a trombita, vonogato-trombita (puzon)”.⁴⁵⁹ Még a kuruckorban is gyakran előfordul a *tárogató* elnevezés, a *töröksíp* szinonimájaként. Az *Allgemeine Musikalische Zeitung* fent idézett cikkében is ilyenképpen említik. Kiveszésének folyamatát nehéz nyomon követni, a 19. század első felétől még szórványos adatok jelzik létezését. Az 1809-es Napóleon elleni nemesi felkelés alkalmával is használták, sőt, Mátray Gábor szerint néhány évtizeddel később is: „Gróf Keglevich Gábor, mint Nógrád megye volt főispánjának 1827-ik évi november 6-án történt ünnepélyes beigtatása alkalmával a megye részéről állított banderium előcsapata Kubinyi Ferenc vezénylete alatt tárogatók harsogása mellett vonult be Balassagyarmatra. A tárogatót Pénzes János volt katona és Illés nevű nógrádmegyei hajdú fújta”.⁴⁶⁰

Az elbukott szabadságharc utáni közhangulat hatására a múltbeli dicső harcok fölidézésének igénye alakította ki azt a kurucromantikát, amelynek nyomán az egykori Rákóczi-síp, tárogató-síp felélesztésének gondolata is fölmerült. Érdekes, hogy Thern Károly 1839-ben bemutatott *Szvatopluk* című operájában még használták, az 1860-as évek elején viszont már a rekonstruálásával kísérleteznek. Először angolkürt-fúvókát alkalmaztak rá, de e kettős nyelvsíp idegen volt a klarinétfúvókához szokott cigányzenészek számára, ezért nem terjedt el. Később, 1888 és 1896 között Schunda V. József budapesti hangszergyáros Káldy Gyula tanácsára létrehozta a modern tárogatót, amely egynyelvű klarinétfúvókájú hangszer, de kúp alakú furattal.⁴⁶¹

Magyar népzenei hangszerként fokozatosan terjedt, de a népzenei gyűjtésekben csak szórványosan fordul elő. Nem találunk tárogatót sem a Kodály, sem a Lajtha hangszeres gyűjtéseit összegző munkákban. Ennek az is oka lehet, hogy számos műmagyar vonatkozás fűződött hozzá,⁴⁶² a „hiteles” népzenet kereső gyűjtők kezdetben nem tekintették igazi népi hangszernek, így Bartók sem.

A Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumának adatai szerint a Felvidék középső részén, az Alföldön, kisebbrészt a Dunántúlon, Erdélyen belül pedig inkább a Székelyföldön kedvelt, szórványosan a bukovinai székelyek között és Gyimesben is ismert. Mezőségi tárogatós pásztorra az utóbbi években bukkantak a gyűjtők.⁴⁶³

⁴⁵⁸ TESz III. 856–857.

⁴⁵⁹ Ferenczi Ilona 1990. 143.

⁴⁶⁰ Mátray 1854. 307.

⁴⁶¹ Sárosi Bálint 1971. 32, 195–196; 1998. 95–97, 100–101. Siklós 1941. 136.; SZTZL 1965. III. 339. Bővebb történeti adatsort közöl Falvy Zoltán – Habla, Bernhard 1998.

⁴⁶² Tari Lujza 2001. 19; 1992.146–147; 1999. 25.

⁴⁶³ Tari Lujza 1999a. 27. 11. lábjegyzet. MNT VII. 160. sz.

Cigányzenekarba integrálódott tárogatóst Udvarhelyszék nyugati részén (Keresztúr vidékén) találtam, aki a helyi primások bandáiban az 1930-as évektől haláláig játszott, hol tárogatón, hol bőgőn. (183. oldal, 62. kép, továbbá ugyanő hegedűvel együtt.)

62. kép. Cigány tárogatós. Gagy (Keresztúr vidéke), 1980-as évek.⁴⁶⁴

A tárogatósok egy része kedvtelésből (nem tánokra) muzsikáló parasztember (vagy kisvárosi polgár), akiknek repertoárjában főleg kurucdalok, műdalok, énekelt népdalok szerepelnek. Tánczenei hangszerként a Székelyföld néhány pontján terjedt el, főleg Korondon, ahol Tari Lujza 13 tárogatóst írt össze, akik közül a legidősebbek a 20. század elejétől muzsikáltak.⁴⁶⁵ A következő szöveg nélküli táncdallamot 1975-ben vettem magnetofonszalagra Korondon egy, a Tari Lujza összeírásában nem szereplő magyar tárogatóstól (184. oldal, 36. kotta).

⁴⁶⁴ Gábor Mihály, sz. 1910-ben. Fodor Béla felvétele.

⁴⁶⁵ Tari Lujza 1999a. 32–37.

36. kotta. [Marosszéki forgató] tárogatón. Korond (Sóvidék).⁴⁶⁶

The image shows a musical score for a clarinet piece. It consists of four staves of music in a single system. The first staff begins with a tempo marking of quarter note = 100. The music is written in a key signature of one flat (B-flat) and a 2/4 time signature. The score features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and includes three triplet markings. The piece concludes with a final cadence on the fourth staff.

A bánsági román népzeneben a Schunda-féle tárogató (*torogoata*) 1906–1909 táján jelent meg, miután egy Luță Ioviță nevű dälcsi (Krassó-Szörény megye) cigányprímás Szegeden és Budapesten megtanult tárogatózni. Hamarosan népszerű lett a Bánságban és Erdély-szerte, nemcsak a hivatásos cigányzenészek, hanem a román parasztemberek körében is, közülük többen házi tárogatókészítésbe fogtak. Már a két világháború között a tárogató mellett (helyett) megjelent az alt-szaxofon, majd a század végén a szoprán-szaxofon helyettesíti, amelyet gyakran szintén *torogoatának* neveznek. Ugyanez az elnevezés viszont Solymosbucsan (Arad megye) tölcséres hegedűt jelent.⁴⁶⁷

Klarinét

Az egynyelvű, hengeres furatú klarinét, az írott adatok tanúsága szerint a 18. század végén megjelenő városi cigányzenekarokban tűnik föl tájainkon. Később bizonyos mértékben a falusi táncmuzsikában is helyet kapott, ahol *cigánsíp* vagy egyszerűen *síp* néven emlegették.⁴⁶⁸ Maga az elnevezés olasz-francia eredetű, nemzetközi

⁴⁶⁶ Tárogató: Lőrincz Márton, magyar, 45 éves. Gy: Pávai István. Felvétel: 1975. VI. 29. Első közlés: Pávai István 1993a 56 sz.. Típuszám: 13.057.0/11.

⁴⁶⁷ Alexandru, Tiberiu 1956. 92–93. Florea, Ioan T. 1974. 271–272.

⁴⁶⁸ Sárosi Bálint 1967. 85; 1971. 195.

elterjedtségű.⁴⁶⁹ A magyar nyelvben különböző tájnyelvi alakjai jöttek létre: *klarnét*, *kalárnét*, *klanéta*, *klánéta*, *kalánéta*.

Erdélyi előfordulására a 19. század harmincas éveitől vannak adatok. Dés város levéltárában található egy 1833. évi keltezésű feljegyzés: „Újparaszt [= letelepedett cigány] Vasvilla István ... keveset musikálni [= hegedülni], klárinétozni pedig jól tud”.⁴⁷⁰ Kriza János *Vadrózsák* című népköltési gyűjteményének a 19. század derekán gyűjtött anyagában is van rá utalás, *kalánéta* néven. A *Táncszók* fejezetben a *Háromszékiek* című rész egy műköltői fogalmazással indul, amely a falusi táncot írja le, bele-
szöve az ott használatos táncszókat is. Ennek második versszakában olvashatjuk:

Rupa, hallom, a szomszédba
Mán fú a kalánétába,
Minya fia rá kontorál,
S a legénség vígon ugrál.

Majd a táncmulatság befejezését érzékeltető sorokban ismét megjelennek a hangszer-játékosok:

S ha a cigán szusszal bírná,
A legénség most es rakná.
Kidőt a kalánétás es,
Nyakángat a kontorás es.⁴⁷¹

Az MTA Könyvtárának Kézirattárában található Kriza János gyűjteménye hat kötetbe kötve, Irodalom 4–r 409/ I–VI. jelzet alatt. A 6. kötet fordítva bekötött utolsó (52.) levelének versóján kezdődnek, majd a recto oldalon folytatódnak a *Vadrózsák*-ban is közreadott táncszók fent idézett sorai. A kéziratári változatban az első idézetben *klanéta* szerepel a közreadott változat *kalánétája* helyett, a második idézet pedig a közreadáskor minden bizonnyal átköltötték, hiszen a kéziratban még ez áll (52. recto):

'S ha a' Czigány Suszszal birna
A Legénység még vigadna.
Kidólt a' Kalárinétos
Nem lessz övé a' Sustákos.

⁴⁶⁹ TESz II. 502.

⁴⁷⁰ EMSzT VII. 5.

⁴⁷¹ Kriza János 1863/1975. 259–260.

Az 52. verso szélére írt megjegyzés az adat származásának pontosabb behatárolását teszi lehetővé: „F[első] rákos 1838ba Augustusba egy vasárnapi táncz alkalmával feljegyezte Baroti [Barati] Sándor [?]”.⁴⁷²

Orbán Balázs *kláríka* néven találta meg a klarinétot a hétfalusiak táncmultságait kísérő zenekarban.⁴⁷³ Az udvarhelyszéki Székelybetlenfalván az 1870-es években még „nem volt, mint jelenleg klarinétos”, írja Balásy Dénes, a falu szülötte 1910-ben. Ugyancsak Udvarhelyszékről származnak az első fonográfós klarinétfelvételek, amelyek Vikár Béla örökölte meg a betfalvi Gálfi Pista cigányzenész játékát,⁴⁷⁴ majd később Kápolnásfaluban Elekes Tamását. 1908-ban pedig a marosszéki Kibédén „Nagy Gergely 50 éves klánétás” muzsikált Sepródi Jánosnak.⁴⁷⁵ Csíky János Marosterén (Marosvásárhely környékén) készített 20. század eleji fonográf felvételein is klarinétos játszik.⁴⁷⁶

Használata később is inkább a Székelyföldre kötődik, azon belül különösen a Homoród mentéhez.⁴⁷⁷ A nyelvjáráskutatás 1914-ben Maros-Torda vármegyében regisztrál *klánétát* (pontosabb helymegjelölés nélkül). Egy népszokáskutatási adat a havadi *klánétás* említi táncmultságot kiszolgáló hangszeregyüttesben.⁴⁷⁸ Mellette *folota* (flóta) és *torombita* (trombita) is található, ami arra utal, hogy talán fűvőszekari előfordulásról van szó.⁴⁷⁹

A Kis-Szamos mellékén Kidében találkozott Járdányi az 1940-es évek elején egy A-klarinétos juhással, aki azt csak saját időtöltésére (furulya helyett?) használta, zenekarban nem alkalmazták arrafelé.⁴⁸⁰

A román népzenében a 19. század végén válik ismertebbé a klarinét (203. oldal, 65. kép). Később a Schunda-féle tárogató, majd a szaxofon veszi át a helyét.⁴⁸¹ A Dobruzsai törökök és tatárok körében a *zurnai* néven ismert töröksíp mellett vagy azt felváltva a 20. század második felétől a klarinét is megjelenik, de a század végén még találtam a táj zenészei között zurnai-játékost.⁴⁸² Hasonló hangszerfelcserélési folyamat figyelhető meg Albániában és Görögországban is.⁴⁸³

⁴⁷² A fenti adatpontosításokra Olosz Katalin hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

⁴⁷³ Orbán Balázs VI. 147.

⁴⁷⁴ MH 375–378; Tari Lujza 1989. 71.

⁴⁷⁵ Sepródi János 1974. 154.

⁴⁷⁶ MH 660–663.

⁴⁷⁷ Boér Károly, Fodor Béla, Pávai István mgy: Abásfalva; Tari Lujza 1978. 185; Kápolnásfalva; Sárosi Bálint 1980b: 20, 28; Lövéte; Király Zoltán mgy: Síklód; Herțea, Iosif – Almási István 1970. 83, 180. sz.: Székelyvarság.

⁴⁷⁸ Nagy Ödön 1980. 194.

⁴⁷⁹ Magyar Nyelvőr 1914/9–10. 448.

⁴⁸⁰ Járdányi Pál 1943b. 10.

⁴⁸¹ Alexandru, Tiberiu 1956. 92–93.

⁴⁸² Pávai István mgy; Saunders, Camilla mgy.

⁴⁸³ Sárosi Bálint 1971. 33.

Harmonika

Ősét, a kézi *eolint*, 1822-ben szerkesztette Buschmann berlini hangszerkészítő, majd Wheastone 1827-ben szabadalmaztatta a *koncertinát*. Két év múltán Demian Bécsben a balkéz billentyűit akkordkíséretre tette alkalmassá, s a hangszernek az *akkordeon* nevet adta. A koncertina továbbfejlesztett változata, a *bandonion*, Band 1846 körüli találmánya. A tökéletesítésben szerepet játszottak az orosz mesterek is a *livenka* kialakításával.⁴⁸⁴

63. kép. Magyar cigány harmonikás. Kolozs (Erdőalja).⁴⁸⁵

A gombos harmonika (*baján*) a mai napig divatos az orosz népzében s az oroszok környezetében élő finnugor, török és kaukázusi népekhez is eljutott.⁴⁸⁶ Cseh és német gyártmányú változatai bizonyos fokig a magyar népzébe is behatoltak a 19–

⁴⁸⁴ Alexandru, Tiberiu 1956. 95; BRZL I. 118; II. 136–137.

⁴⁸⁵ Lako Sándor, sz. 1945. Pávai István felvétele: Méra, 2001. június 23.

⁴⁸⁶ SzTZL 1965. I. 184, 437; II. 631; III. 45, 497.

20. század fordulója után anélkül, hogy végleg meghonosodtak volna benne. Erre utal például az „összement, mint a tót orgona” szólásunk.⁴⁸⁷ Szórványos előfordulására viszont már a 19. század közepéről van adat, különösen a magyar nyelvterületnek a Csehországhoz közel eső részeiről.⁴⁸⁸

A legmodernebb forma, a tangóharmonika a második világháború után jutott el Magyarországra,⁴⁸⁹ Erdélybe kissé később, ahol leginkább *hermonika* a népies neve, a Szilágyságban pedig *huzamuzsika*, *húzómuzsika*.⁴⁹⁰ Erősebb hangja miatt helyenként kiszorította (vagy háttérbe szorította) a kontrát (és a bőgőt), előbb a román, majd a magyar népzenei gyakorlatban is.

Erős hangja ugyanakkor azzal a következménnyel is járt, hogy a mellette gyengén hallatszó hegedű megerősítésére szaxofont kezdtek használni olyan vidéken is, ahol korábban a fúvóshangszer nem volt része a hagyományos tánc kíséret együttesnek. Így például a Sóvidék nagy részén a 20. század elejétől dokumentálható hegedű-cimbalom-bőgő együttes (236. oldal, 70. kép) az 1980-as években hegedű-szaxofon-cimbalom-harmonika összetételre változott (236. oldal, 71. kép).

64. kép. Harmonikával és szaxofonnal bővült hegedű-cimbalom kettős
Felsősfalva (Sóvidék)

⁴⁸⁷ Viski Károly 1934. 43. szerint a *tót orgona* dudát jelent.

⁴⁸⁸ Kelecsényi József 1854. 207.

⁴⁸⁹ Sárosi Bálint 1973a 87.

⁴⁹⁰ Almási István 1979. 15.

Dallamjátásra Erdélyben ritkán használják. Ezt a szerepet a balkáni népek zenéjében látja el, akárcsak Észak- és Nyugat-Európa újabbkori népzenejében. A következő hegedűn játszott kelet-mezőségi román táncdallamot tangóharmonika kíséri, ahol a jobbkez a kontrát, a bal a bőgőt helyettesíti, tehát a harmonika basszusgombjainak akkord-lehetőségeit nem használja.

37. kotta. Românește. Tuson (Kelet-Mezőség).⁴⁹¹

The image shows a musical score for a piece titled '37. kotta. Românește. Tuson (Kelet-Mezőség).⁴⁹¹'. The score is written for a guitar-like instrument (likely a tangóharmonika) and a keyboard instrument (likely a hegedű). The tempo is marked as $\text{♩} = 82$. The score consists of two systems of music. The first system has a treble clef staff with a melody featuring triplets and a bass clef staff with chords and a 'simile' marking. The second system continues the melody with a triplet and a quintuplet, and the bass clef staff continues with chords. The key signature has one sharp (F#) and the time signature is 2/4.

⁴⁹¹ Riza Vasile románcigány hegedűs, sz. 1941 és Mureșan Ion, románcigány harmonikás, sz. 1959, Mezőceked (Dél-Mezőség). Gy: Pávai István. Felvétel: 1984. február 28. Első közlés: Pávai István 1993a 175 sz.. Típuszám: 18.200.0/0.

The image displays three systems of musical notation for piano accompaniment. Each system consists of three staves: a single treble clef staff at the top, and a grand staff (treble and bass clefs) below it. The music is written in a key signature of one flat (B-flat) and a common time signature (C). The first system features a melodic line in the treble staff with various ornaments and a complex rhythmic pattern, while the piano accompaniment provides harmonic support with chords and a steady bass line. The second system includes a triplet of eighth notes in the treble staff. The third system continues the melodic and harmonic development. A large, faint watermark of a circular emblem with the word 'IZIA' is visible on the right side of the page.

System 1: Treble clef, key signature of one flat (B-flat), 2/4 time signature. The melody consists of eighth and sixteenth notes with slurs and accents. The piano accompaniment features chords in the right hand and single notes in the left hand.

System 2: Treble clef, key signature of one flat. The melody includes triplet markings over eighth notes. The piano accompaniment continues with chords and single notes.

System 3: Treble clef, key signature of one flat. The melody features a trill (tr) and triplet markings. The piano accompaniment includes chords and single notes, ending with a double bar line.